

Oud bos in Zwolle?!

Wim Huijsmans

Suikerhistorie

(Collectie ZHT)

Melkmarkt 33, anno 2015. (Foto Annèt Bootsma)

Café Billard 'Nationaal', Melkmarkt 33

Vlak voor de kerst in 1950 heropende de 25-jarige Herman Kamphuis aan de Melkmarkt 33 het totaal gerenoveerde horecapand van zijn vader. Voortaan zwaaide hij daar de scepter. In 1952 liet hij via een advertentie in *de Zwolse* weten dat er elke zaterdag en zondag vanaf vier uur muziek was. Er kwam veel jong volk op af, niet alleen Zwollenaren maar ook hordes soldaten die op de Veluwe gelegerd waren. Zijn café had in de jaren vijftig de op twee na hoogste Amstel bieromzet van het land. Kamphuis ging met zijn tijd mee. Hij opende in 1966 in de Voorstraat op nr. 7 de eerste bar-dancing – *In den Herbergh* – waar Bert Vaatstra plaatjes draaide. Ook Melkmarkt 33 veranderde rond 1970 in een bar-dancing. Het biljart verdween uit het café en het pand was vanaf die tijd bekend onder de naam *In den Blauw Vinger*. Tijdens carnaval verdween een groot deel van de inventaris uit het pand en stond het bekend als *De Rossenburcht*, waar onder meer zoon Jos als prins zijn residentie had.

In 1984 verbouwde Kamphuis het pand tot een amusementshal met gokkasten. Er was eerst wel verzet tegen de komst van de speelautomatenhal, onder meer van het CDA. Men was bang voor gokverslaving. Tijdens een raadsvergadering verdedigde Kamphuis als inspreker de komst aldus: 'Het wordt een speelhal, geen speelhol.' Al gauw werd *Pac-land*, zoals de hal ging heten, een begrip in het Zwolse uitgaansleven.

Werden er vroeger biertjes getapt in Melkmarkt 33, sinds ongeveer vijf jaar is er een bank gevestigd en kun je er flappen tappen.

Redactioneel

Dit nummer van het tijdschrift bevat artikelen die de zeer gevarieerde geschiedenis van Zwolle laten zien. Piet Bremer probeert in zijn artikel via een speciale methode een indicatie te krijgen voor eeuwen oud bos in en rond Zwolle. Hiervan blijkt er meer nog te bestaan dan aanvankelijk gedacht was.

Maria de balgentreedster werd genoemd in het artikel van Henny Wullink in het vorige nummer. Wim Huijsmans raakte geïnteresseerd in deze vrouw met haar bijzondere functie en heeft in de archieven gevonden dat zij er onder verschillende namen in voorkomt. Zo kon hij de loop van haar leven terugvinden.

Nu worden vluchtelingen in Zwolle opgevangen, maar dat was honderd jaar geleden, tijdens de Eerste Wereldoorlog, ook het geval. Jan van de Wetering schrijft een vervolg op zijn artikel in nummer 3 van vorig jaar. Ook toen was de animo om de vluchtelingen op te vangen heel divers.

Op de Melkmarkt heeft in de vorm van een bankgebouw bijna negentig jaar een gaaf toonebeeld van de Amsterdamse School gestaan. Ondanks de actie die jarenlang is gevoerd, is dit gebouw van de hand van architect Van Straaten deze zomer afgebroken. Marcel Overbeek beschrijft de historie er van. In de eveneens gesloopte panden naast het bankgebouw zat de krant van Tijnl. Willem van der Veen schrijft deze keer over Hans Alma, de beoogde nieuwe hoofdredacteur van *de Zwolse*. Helaas verongelukte Alma voor hij officieel werd aangesteld.

Natuurlijk staat er in dit nummer ook een aflevering van de 'Suikerhistorie'. Het gaat hier over een voormalig café wat in de zelfde rij aan de Melkmarkt staat als de hierboven genoemde afgebroken panden.

Inhoud

Suikerhistorie Wim Huijsmans	82
Heel oud bos in de gemeente Zwolle?! Piet Bremer	84
Maria de balgentreedster, ca. 1692-1747 <i>Een vrouw met vele namen</i> Wim Huijsmans	100
Zwolle tijdens de Eerste Wereldoorlog <i>Aflevering 2: Vreemdelingen in de stad, oktober 1914 - maart 1915</i> Jan van de Wetering	103
Het bankgebouw van de 'Geldersche Crediet Vereeniging' aan de Melkmarkt Marcel Overbeek	117
Twee eeuwen de krant van Tijnl <i>Aflevering 8: Het treurige einde van de beoogde hoofdredacteur</i> Willem van der Veen	125
Recent verschenen	130
In memoriam Jan Borst Jaap Hagendoorn	132
Mededelingen / Auteurs	133

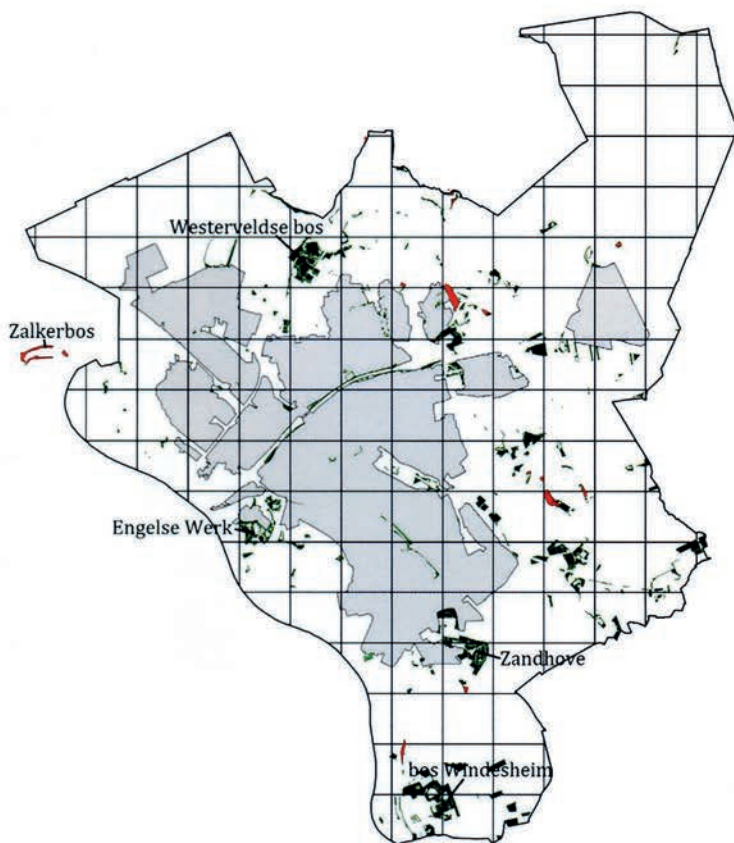

Coverfoto: *Bewerking van het schilderij van Thomas van Kempen op de Agnietenberg (p. 87) en de foto van eeuwenoud eikenhakhoutbos (p. 90).*

Heel oud bos in de gemeente Zwolle?!

Piet Bremer

Binnen de gemeente Zwolle ligt bijna 400 ha bos verspreid over bossen, bosstroken, parkbossen en bosjes. Tot de grootste en tevens ook bekendste horen het Westerveldse bos, het Engelse Werk, Zandhove en het landgoedbos van Windesheim (figuur 1). Het Westerveldse bos

Figuur 1. Het bos in de gemeente Zwolle anno 2010 (donkergroen). Met rood zijn de oudste bossen en bosjes aangegeven. De bossenkaart is afgeleid uit de Digitale Vegetatiekaart die door de provincie van heel Overijssel is gemaakt. De figuur geeft ook het kilomterraster van de topografische kaart.

is grotendeels een heel jong bos op oude zware klei, waar de eerste aanplant plaatsvond omstreeks 1985. Veel ouder is het Engelse Werk. Dit parkbos ontstond in de negentiende eeuw op resten van een vervallen vesting en heeft sindsdien een belangrijke functie gehad voor het verpozen en ontspannen van de inwoners van Zwolle (Van de Wetering, 2012). Een beperkt deel van Zandhove bestond al in 1787, maar het meeste bos is pas nadien geplant en iets vergelijkbaars geldt voor het landgoedbos van Windesheim, waarvan het oudste deel meer dan 230 jaar oud is (Dijkstra, 1993). In al deze vier voorbeelden is sprake van aanplant. Maar binnen de gemeente Zwolle liggen nog tientallen kleinere bossen en ik heb me de vraag gesteld of er ouder bos dan Zandhove of Windesheim voorkomt en of mogelijk sommige bosjes al voor 1600 bestonden. Schilderijen met de stad Zwolle en haar omgeving laten eeuwenlang een stad zien gelegen in een geheel open poldergebied zonder bos. Was dit altijd zo open en zijn er nog restanten eeuwenoud bos te vinden?

Zwolle is ontstaan in een open bosgebied

Ten Hove (2005) gaat in zijn zeer leeswaardige geschiedschrijving van Zwolle in op het ontstaan van de naam voor deze stad. De oudste namen die van Zwolle voorkomen zijn Suollae, Suolle (1351) of Swolle. De herkomst van de naam wijst op een swelling of verhoging in het landschap. De stad ontleent haar benaming aan de zandhoogte langs de Aa (of Ae) waarop de nederzetting werd gevestigd. De naam Zwolle zou dan kunnen betekenen: 'verhoging langs de Ae'. Maar er is ook een andere uitleg mogelijk. Het gaat om de betekenis van 'lae' of het 'le' deel van de naam. Er zijn veel plaatsnamen waarbij 'le' direct terug te voeren is op het achtervoegsel 'loo', wat verwijst naar een open plek in het bos of naar open bos. Zwolle

(Suollae = Zwol'loo') betekent dan een open plek op een verhoging in een landschap dat omgeven werd door open bos. Naast de naam van de stad zelf zijn er meer namen in het Zwolse die wijzen op het ontstaan van het gebied te midden van bos. Ze worden hier alfabetische opgesomd met tussen haakjes middeleeuwse namen. Figuur 2 geeft de ligging van deze kernlocaties (dorpen, gehuchten, streken).

- Berkum (1429: *Bercmede*): op het eerste gezicht een woord met 'um' of 'heim', wat leidt tot de uitleg dat het gaat om een woonplaats met berken. Maar in de Middeleeuwen heet de marke waarnaar Berkum genoemd is *Bercmede*. Een *mede*, *made*, *maed* of *maet* is hooiland, en bij Zwolle slaat *maet* ook op weiland. *Bercmede* wordt dan: weiland of hooiland omzoomd met berken.

- Blalo (in 1426 *Bladelocken* genoemd): mogelijk betekent dit een open plek in bos van Bla.

- Katwolde (1405: *Catwolde*, 1444: *Kaetwolde*): het bos van Katen, een dorp dat bij het huidige Katerveer heeft gelegen en door de IJssel verzwolgen is in 1444.

- Haerst (1399: *Haersolte*): Haer betekent een zandige verhoging in het landschap. Denk aan het noordelijk van Ommen gelegen Witharen of het landgoed de Haere zuidelijk van Olst. *Holt* wijst vaak op opgaand bos. Dus de naam betekent: opgaand bos op zandige hoogte.

- Harculo (1352: *Herkelo*, 1397: *Herkeloe*): open bos bij of van Herke.

- Holtenbroek (1444: *Holtenbroeke*): laaggelegen nat moerasbos

- 't Holt en 't Blik: *Holt* wijst op bos. *Blik* heeft als grondbetekenis 'wat in kleur of lichtglans afsteekt'. Hier kan het betekenen dat land even boven water uitstak. In combinatie met *Holt* kan het wijzen op buitendijks land waar water door het bos glinstert (Philippa *et al.*, 2003-2009). Dergelijk bos komt nog langs de IJssel voor en betreft steeds Schietwilgenbos.

- Langenholte (1396: *Langhenholte*): bos dat ontgonnen is met langwerpige percelen of dat naast lange percelen lag?

- Mastenbroek (1373: *Mastbroic*, 1399: *Mastbroec*): een laaggelegen gebied met *mast*; opbrengst van de zomereik of van beuk. Maar de beuk kwam hier

niet voor en de zomereik verdween ook na 600, dus van *mast* kan geen sprake zijn geweest. *Mastenbroek* verwijst dan direct naar het vetmesten van vee in deze polder. De naam *Voorsterbroeck* werd eerder gebruikt en paste goed bij de tijd dat de heren van Voorst de scepter voerden over het gebied.

- Oldeneel (1437: *Oldenyel*, 1645: *Oldeniel*): waarschijnlijk geen 'loo'woord.

- Ordel (1429: *Ordeler*): het is mogelijk dat de grondnaam *Ordele* is en daarmee een 'loo' naam.

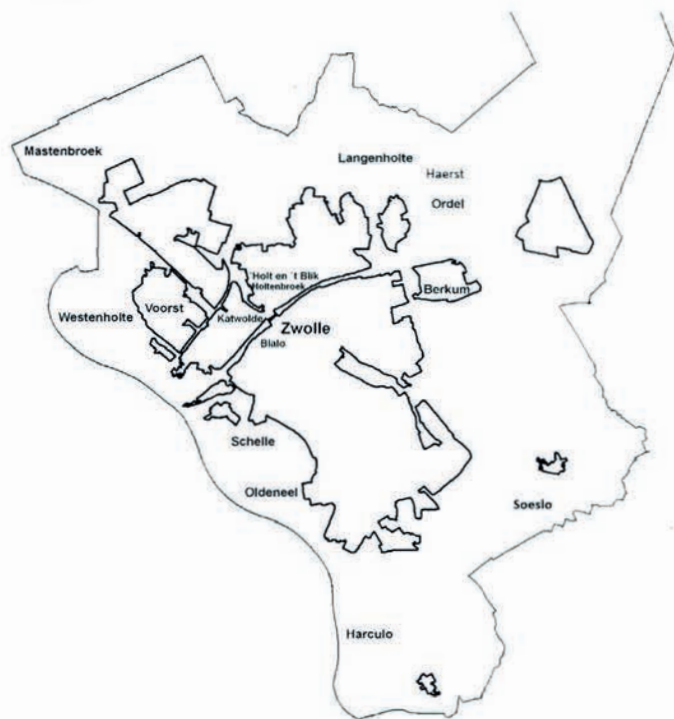
- Schelle (1426: *Schelne*): open bos bij Schel?

- Soeslo (1451: *Soesloe*): wederom een 'loo' woord.

- Voorst (1356: *Vorst*, 1565: *Voerste*): dit is een woord dat verwant is met het Engelse woord *forest*. Dat wijst op een jachtgebied dat kon bestaan uit open terrein en bos. Het wijst erop dat de heren van Voorst hun omgeving (*Voorsterbroeck*) als jachtgebied gebruikten. Vergelijk de Voorst bij Vollenhove waar ook sprake was van een jachtgebied.

- Westenholte (1397: *Westenholte*): het ten westen van een locatie gelegen bos. Dat kan het Zwarte-water zijn geweest of Zwolle.

Figuur 2. Gemeente Zwolle met namen van gehuchten, dorpen en andere locaties die naar bos verwijzen. Ze wijzen op vestiging in een bosrijke omgeving. De namen zijn hoofdzakelijk tot vier categorieën terug te brengen die verwijzen naar bos: loo, holt, voorst en wolde.

De teneur van deze opsomming is duidelijk. Niet alleen de naam Zwolle maar ook veel andere namen geven aan dat de mens zich hier heeft gevestigd op de hogere plekken in een bosrijke omgeving in een tijd dat er nog geen sprake was van dijken. Zwolle kreeg in 1230 stadsrechten, maar ontstond in de Karolingische tijd (750-900) op een hoge zandopduiking langs het riviertje de Ae en was toen omgeven met open bos. De IJssel bestond in die tijd nog niet (Corporaal, 2014).

Hoe het bos er bij Zwolle in die tijd uit heeft gezien weten we tamelijk goed door het veenbos van Stadshagen (Milligerlaan), waar archeologische opgravingen veel aan het licht hebben gebracht. Het veenbos ontwikkelde zich hier in de bronstijd. Na 1500 v. Chr. steeg het grondwater en begon de veengroei. Een moerasbos ontstond hier omstreeks 150 v. Chr. en heeft ca. 750 jaar bestaan. Het moerasbos bestond aanvankelijk uit zwarte els (elzenbroekbos) dat zich ontwikkelde tot een dicht bos met els, zomereik en es, typologisch verwant met het huidige elzen-vogelkers bos. Dit moerasbos verdween tussen 474 en 538, met de stijging van oppervlakte- en grondwater en het optreden van overstromingen onder zoete omstandigheden met afzetting van klei. De laatste zomereik overleefde tot 586 (Kooistra, 2004). Het veenbos verdrong. Dit bossterven werd tegelijkertijd ook in andere veengebieden in Noordwest-Europa geconstateerd. Kooistra *et al.* (2004) komen tot de conclusie dat de mens bij de teloorgang van dit oerbos geen rol speelde. Corporaal (2014) komt tot een heel andere conclusie en draagt argumenten aan dat de heren van Voorst bewust een deel van de polder bevoelden met water uit de Vecht, waardoor het bos grotendeels verdween en er 'vette' weiden ontstonden waar vee kon grazen.

In 1364 werd de polder Mastenbroek definitief verkaveld, maar Van der Schrier (1985) stelt dat al één of twee eeuwen daarvoor de polder in half ontgonnen staat verkeerde, dus waarschijnlijk zonder bos en sloten, maar deels open. Betekent voorgaande dat tussen 586 en ca. 1200 de polder al een open gebied is geweest? Vanwege de overstromingen dan wel de gestuurde bevoeiingen die voor afzetting van klei zorgden kunnen we

het gebied tussen ca. 600 en 1200 als een gebied voorstellen met een afwisseling van graslanden, moerassige delen, boomgroepen of nog resten bos. Dus een omgeving met veel variatie in het landschap, waar het goed jagen was voor de heren van Voorst.

Wat de hogere gronden betreft is bekend dat in de Bronstijd al nederzettingen voorkwamen op de zandige oeverwallen langs de IJssel (er zijn boerderijplattegronden van Windesheim en Ittersumbroek, Clevis en Verlinde 1991). In de IJzertijd (700 v. Chr.-begin jaartelling) wordt ook de zandrug van Langenholte naar Wijthmen bewoond. Spek *et al.* (2010) schetsen een beeld van de ontginningsgeschiedenis van Midden-Salland (kerspel Raalte). Het is heel goed mogelijk dat de ontwikkeling aan de zuidoostelijke zijde van de stad, het meest 'Sallandse' deel van de gemeente, hier bij aansluit. De hogere delen werden als eerste bewoond in de periode 800-1100. De lager gelegen dekzandlaagten bestonden uit moeras en moerasbos en deze werden pas na 1300 door het graven van watergangen voldoende ontwaterd en ontgonnen. Het gebied tussen Zwolle en de Lichtmis betreft een groot, tamelijk vlak gebied met uittredend grondwater (regionale kwel) waar zich een uitgestrekt kleine zeggenveen ontwikkelde. Bij inrichting van graslandpercelen tot nieuwe natuur enkele jaren geleden bij de Lichtmis werden hier verspreid houtresten aangetroffen. Ten tijde van het ontstaan van Zwolle lag hier een veengebied met waarschijnlijk verspreid elzenbos. Het gebied is hier voor 1400 door boeren, onder meer uit Ruitenveen, ontgonnen en eeuwenlang gebruikt als hooiland.

Bos in oude schriftelijke bronnen?

Een belangrijke bron zijn de Zwolse regesten, de juridisch getinte akten uit een groot aantal archieven, die door oud-stadsarchivaris F.C. Berkenvelder zijn samengebracht. Het gaat om akten die betrekking hebben op Zwolle in de periode 1350-1500. Ze gaan bijvoorbeeld over schulden, het onderhoud van dijken en allerlei voorschriften. In de 3792 akten wordt bos slechts één maal genoemd voor de gemeente.¹ In de akte van 12 april 1413 wordt in de marke van Haersolte bij

Thomas van Kempen en het Agnietenbergklooster op de Nemele- of Agnietenberg in de late Middeleeuwen, anoniem. Dit schilderij dateert uit het midden van de zeventiende eeuw en is waarschijnlijk een kopie van een zestiende-eeuws schilderij. Het laat een tamelijk open en desolaat landschap zien. (Collectie SMZ)

den Ordeler over berkenbos gesproken (Berkenvelder 1983, akte 915). Berkenbos is in de regel jong bos. Berken zijn pioniers van kale zandgrond en heide, die in ouder bos meestal worden vervangen door de zomereik. Uit de melding valt te concluderen dat in de Middeleeuwen grond wel eens ongebruikt of braak kon blijven liggen. Het register geeft ook de akten die horen bij de strijd tussen de heren van Voorst en de stad Zwolle over het Voorsterbroeck/polder Mastenbroek, maar enige verwijzing naar bos komt niet voor. In 1733 blijkt bij Zalné akkermaalshout voor te komen.² Akkermaalshout is een oudere naam voor eikenhakhout. In 1773 wordt gesproken van enige percelen hout in de marke Herculo, waarschijnlijk gaat het hier om griendhout, waarvan toen een groot oppervlak buitendijks voorkwam.³ In de geraadpleegde archieven (www.archieven.nl) komen geen verwijzingen voor naar bijvoorbeeld Agnietenbergbos of Erfgenamenbos. Maar Thomas van Kempen (Van Dijk, 2009) spreekt wel van de Nemelerbergen met hier en daar ver-

spreid op de hoogten en laagten doornstruiken en brandnetels en elders wordt gesproken van een terrein 'toegedekt met struikgewas'. Dit kan ook heel goed hakhout zijn geweest, dat na afzetten jarenlang een uiterlijk heeft van struikgewas. In Coster (2005) is het verhaal opgenomen over een verwilderd meisje dat in 1717 gevonden werd in de heerlijkheid Craenenborg, dat met aangrenzende zandbergen bebost was en een omtrek had van anderhalf uur gaans.

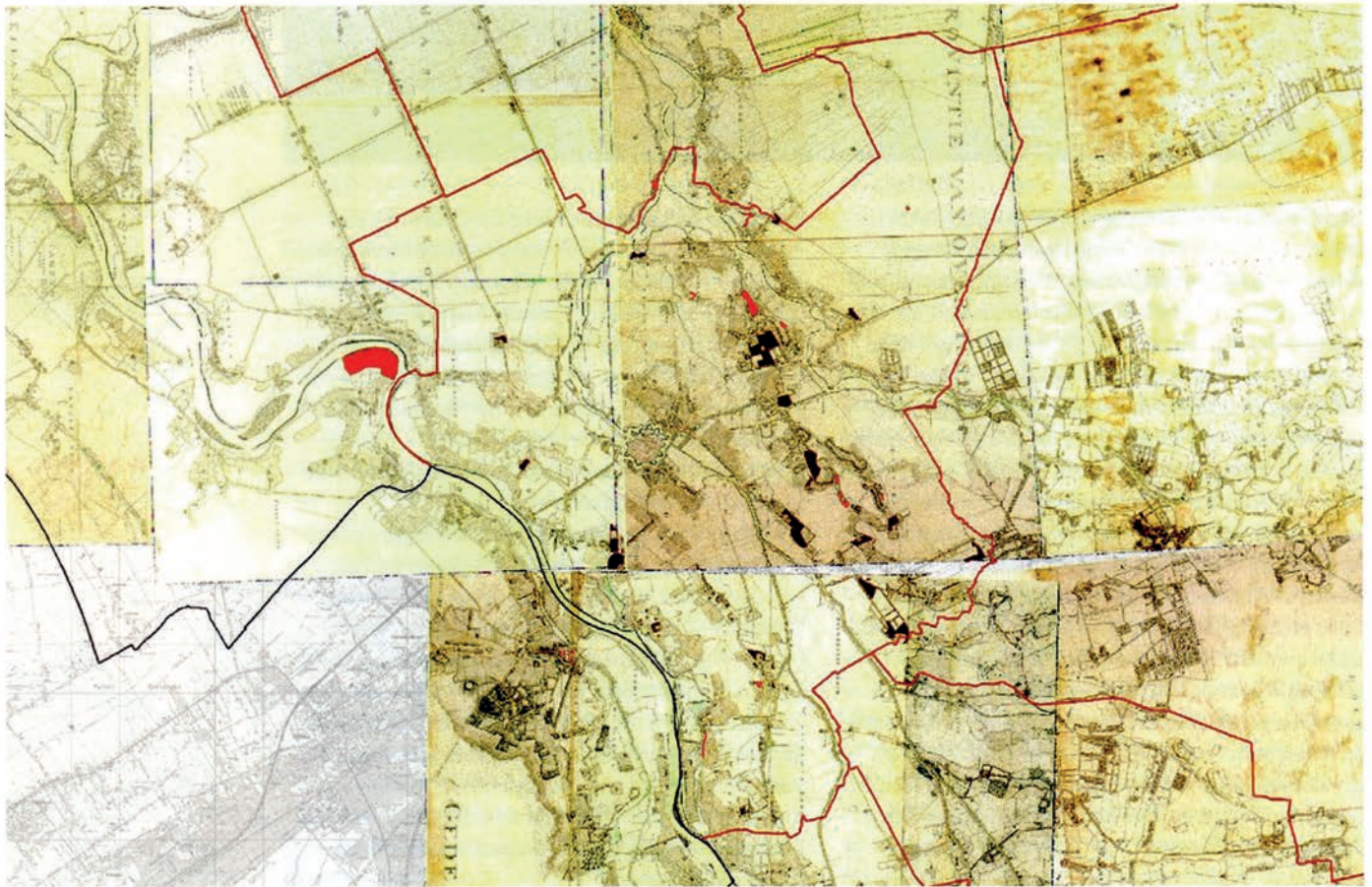
De huidige gemeente Zwolle lag historisch in 26 marken, waarvan archiefstukken bewaard worden in het Historisch Centrum Overijssel. Vanouds hielden marken zich bezig met het beheer van de gemeenschappelijke gronden (heide, broeklanden, bossen). De omgeving van Zwolle was al in de Middeleeuwen ontgonnen en gemeenschappelijk bos kwam waarschijnlijk niet voor. De marken ontwikkelden zich tot de voorlopers van waterschappen en hielden zich vooral bezig met het beheer van wegen, waterleidingen, dijken en sluizen.

Figuur 3. Verspreiding van het bos binnen de gemeente Zwolle in 1787 (Hottingerkaart). In de figuur zijn de bossen die toen voorkwamen en ook nu nog bestaan rood aangeduid. De landgoedbossen zijn bruin aangeduid. Voor beide categorieën geldt dat de huidige omvang kan verschillen met de huidige (Zalkerbos kleiner, Erfgenamenbos groter).

Hottingerkaart

De Hottingerkaart betreft de in de periode 1773-1787 om militaire strategische redenen gemaakte kaart van Overijssel (uitgezonderd de Kop van Overijssel).⁴ De karteringen werden uitgevoerd door de ingenieurs H. van Hooff, J.F. Wollant en J.H. Hottinger (Hersfelt, 2003). Naar de laatste ingenieur zijn de kaarten dus genoemd. De kaart is de oudste kaart van bijna de hele provincie die beschikbaar is, maar binnen de kaart varieert de kwaliteit sterk. Het is handig bij interpretatie ook recentere kaarten te raadplegen (kadastrale kaart 1809-1832 en Topografisch Militaire Kaart, ca. 1840).⁵ Hottinger geeft voor het Zwolse 41 bossen en bosjes (figuur 3). Na de Reformatie was de dominante rol van het Bisdom Utrecht weggeval- len. In plaats daarvan kreeg bezit een grotere rol om in de Provinciale Staten vertegenwoordigd

te kunnen zijn. Dit stimuleerde het ontstaan van landgoederen in het buitengebied van Zwolle. Op de Hottingerkaart zijn achttien landgoederen met bos herkenbaar. Het ontwerp van deze landgoederen is strak, met rechte bosranden en bospaden volgens de Franse stijl. Het landgoedbos werd gepland op weiland, hooiland of akkerland. Het valt niet uit te sluiten dat in deze parkbossen soms bos 'opgenomen' is dat al bestond voordat het landgoed werd aangelegd. Van de achttien landgoedbossen bestaan nog negen geheel of deels, zoals Soeslo, Zandhove en Windesheim, ze zijn vaak niet meer in bezit van de gegoede burgerij. Onder de verdwenen landgoederen zijn onder meer Werkeren binnen de huidige wijk Stadshagen, Veldwijk en Harsenvoord bij Wijthmen. Naast de landgoedbossen geeft Hottinger nog vierentwintig bossen, waarvan er elf nog steeds in

het Zwolse voorkomen. Kunnen dit restanten zijn van heel oud bos, die mogelijk afkomstig zijn van voor 1600? Is hier wat zinnigs over te zeggen zonder ouder kaartmateriaal of beschrijvingen?

Eeuwenoud bos herkenbaar?

Als we het over eeuwenoud bos hebben en de studie naar deze bossen dan kan Engeland als voorbeeld dienen. Juist in dit land komt veel eeuwenoud bos voor, *ancient woodland*, dat gedateerd wordt van voor 1600 (Rackham, 1980). Engeland en Wales hebben samen bijna 28.000 ruimtelijk gescheiden eeuwenoude bossen, waarvan 83 procent kleiner is dan twintig ha (Peterken, 1994). In het graafschap Kent (Zuidoost-Engeland) is 90 procent van al het bestaande bos zelfs eeuwenoud. (Goldberg *et al.*, 2011). De situatie in Overijssel is van een volstrekt andere orde. In Twente is 3,3 procent van het bos eeuwenoud te noemen (Bremer, 2013a) en dit percentage zal voor heel Overijssel niet hoger zijn. Eeuwenoud bos laat zich – geïnspireerd door het Engelse onderzoek – aan een tiental eigenschappen herkennen en te plaatsen op een maatlat met score tussen de 0 en 10. Zij varieert bij eeuwenoud bos van minimaal 5 (voldoet aan vijf eigenschappen) tot soms een 10, zoals voor het bos bij het vroegere huize Paasloo (Noordwest-Overijssel) gelegen Braambos (Bremer, 2013b).

Al eerder werden namen van kernlocaties genoemd die iets van de omgeving vertellen waarin ze zijn ontstaan. Dat geldt ook voor bossen. Met het ontstaan van kernlocaties ontstonden de namen. Ook wegen, gegraven bredere wateringen en gebieden kregen een naam. Deze namen werden niet willekeurig gekozen, maar hebben van doen met de omstandigheden ten tijde van het ontstaan of zijn genoemd naar de eigenaar. Namen kunnen ook later zijn ontstaan. Evenals bij kernlocaties kunnen bossen ook namen hebben die direct naar oud bos verwijzen, met achtervoegsels van holt, wold, hout of bosch. Van de bossen en bosjes in het Zwolse buitengebied (figuur 1) hebben maar drie een naam met 'bos' (Westerveldse bos, Spoolderbos, Erfgenamenbos) en enkele worden aangeduid met de naam van het landgoed (zoals Soeslo, Windesheim).

Ook in het kadastrale bestand dat opgebouwd werd in de periode 1809-1832 komen we zelden specifieke namen tegen. Namen zullen hebben bestaan, maar zijn dus niet vastgelegd door de kaartmakers. Eeuwenoude bossen liggen vaak niet langs doorgaande wegen maar verder weg van wegen, boerderijen en kernlocaties, hoewel in Twente ook erfbosjes heel oud kunnen zijn (geïsoleerde ligging). Bos bleef hier bestaan omdat het om natte laagten ging die voor de landbouw niet geschikt waren, om schrale zandbergen of plekken met direct keileem aan het oppervlak. Eeuwenoud bos heeft vaak een bosrand met een golvende of zigzag contour. Deze gevarieerde grenzen zijn ontstaan als gevolg van lokale omstandigheden, waar de ontginnende grondeigenaar rekening mee hield. Het kon zijn vanwege verschillen in bodemsamenstelling (zoals te lemige bodem) of waterhuishouding (bijvoorbeeld te nat). Bij een bos dat stukje voor beetje is ontgonnen kunnen zigzagachtige bosgrenzen zijn ontstaan. De rechte grenzen van het overgrote deel van het Overijssels bos heeft te maken met de geringe leeftijd en de rationele inrichting, waarbij geen rekening werd gehouden met fysieke omstandigheden omdat zij geen rol meer speelden (zoals in heide- en hoogveen ontginningsgebieden). Rackham (1980) geeft aan dat in Engeland vanaf 1700 bosranden als gevolg van ontginning of aanplant vaak rechtlijnig waren. Eeuwenoud bos was òf hakhoutbos òf boombos. Als hakhout wordt afgezet loopt het weer uit met jonge loten en is dan gevoelig voor vraat door landbouwhuisdieren die ongehinderd het bos in lopen. Het hakhout werd dan ook rondom beschermd met barrières die het vee uit het bos hield. Dat konden sloten of beplante wallen zijn met een greppel aan de buitenzijde (figuur 4). Prikkeldraad is pas in de twintigste eeuw in zwang gekomen. In het Zwolse register wordt in 1401 al gesproken over een omheining van de IJsseldijk naar de rivier [register nr. 598] en in 1433 wordt gesproken over afrastering langs een weg [register nr. 1490]. In hoeverre deze bij het afschermen van bos een rol hebben gespeeld is niet bekend.

Naast speciale randelementen kan een bos ook opgedeeld zijn in percelen (element binnen het

bos). In vroegere tijd werden die grenzen dan met een wallichaam aangegeven of in natte bossen met sloten. Wanneer in plaats van hakhout opgaand bos voorkwam, was het mogelijk minder bezwaarlijk als vee van buiten het bos in liep. Als houtwallen in een bosgebied voorkomen kan dat ook betekenen dat een oud houtwallenlandschap bebost is. Eén van de voorbeelden hiervan betreft de Woldberg bij Steenwijk, waar het gebied in de negentiende eeuw nog grotendeels uit akkers en graslanden bestond. Na aanplant kwamen de wallen binnen het bos te liggen. Eeuwenoud bos ligt niet op de beste grond (bodemkwaliteit). Dus informatie over de bodemsamenstelling (zoals keileem, zand) kan een indicatie zijn. Ook de bodemopbouw vertelt een verhaal. In oude bossen op iets lemige zandgrond kan een heel specifieke smeerlaag ontstaan op de overgang van verteerd bladstrooisel en de zandbodem. Een dergelijke smeerlaag kan in heel oude bossen tot meer dan een decimeter dik zijn.

Eeuwenoude bossen kunnen rijk zijn aan hoogteverschillen met ook poelen en depressies. Het gebied is nooit in cultuur gebracht en heeft dus nog grotendeels het reliëf voordat de mens ingreep. Door kleinschalige winningen kan een deel van het gebied aangetast zijn. In deze bossen

kunnen nog bronnen aanwezig zijn terwijl beken hun meanderende loop hebben behouden. Het bos kan weinig hoogteverschillen hebben, maar dan hoger liggen dan haar omgeving. Eeuwenoud bos kan een geschiedenis hebben als hakhout. In de regio Zwolle gaat het dan om eikenhakhout, elzenhakhout of essenhakhout. In eeuwenoud hakhoutbos komen grote hakhoutstoven, stobbenstoven of stobben in het bos voor (Bremer, 2012). Veel eikenhakhout is de afgelopen eeuw omgevormd naar opgaand bos, wat nog zichtbaar is aan spaartelgen: de op één gezette stobben. Maar het hakhout kan ook in haar geheel gerooid zijn, waarna nieuw bos is geplant. Een bos kan ook heel oud zijn zonder hakhout omdat het altijd als opgaand boombos is gebruikt, wat geldt voor veel Twentse erfbossen (Bremer, 2013a).

Oude bossen hebben een kenmerkende flora met planten die aangepast zijn aan het bos. Het kunnen soorten zijn die in het voorjaar bloeien, voordat de bladeren van de bomen zijn uitgelopen, zoals bosanemoon, muskuskruid en geelsterren. Andere soorten groeien in de zomer bij geringe lichttoetreding, zoals voor het winter-eiken-beukenbos kenmerkende soorten (zoals dalkruid en lelietje-van-dalen). Veel bosplanten vormen zaden met een gering verspreidingsvermogen en deze overleven maar kort in de bodem. Dit maakt ze tot weinig succesvolle soorten om nieuwe gebieden te koloniseren. Onderzoek in de jonge, Flevolandse, bossen heeft aangetoond dat een aantal van deze soorten toch kans ziet zich te vestigen, maar dat uitbreiding zeer langzaam gaat en vele tientallen jaren of mogelijk eeuwen in beslag gaat nemen (onder meer ruwe smele, bosandoorn, bosgierstgras) (Bremer, 2003). In tabel 1 zijn de soorten genoemd die in Nederland maar ook in de omliggende landen een sterke binding hebben met eeuwenoud bos. Van de achttien soorten komen er zeven binnen de gemeente Zwolle voor. Van de bosgemeenschappen zijn het essen-iepenbos (bostype dat in het landgoedbos van Windesheim voorkomt) en elzenbroekbos zwak gekenmerkt door oud bos indicatoren. Het berken-zomereikenbos kent zelfs helemaal geen kenmerkende soorten. Als eeuwenoud bos rijk is aan reliëf is vaak ook sprake van meerdere

Valkenberg aan de rand van het Zwolse golfterrein is een eeuwenoud doorgeschoten eikenhakhoutbos. In dit bos is het gewenst, maar wel met maatwerk en zorg, om het hakhoutbeheer te herstellen. (Foto auteur)

Tabel 1. Indicatoren voor eeuwenoud bos gebaseerd op een groot aantal studies in Engeland, België, Nederland en Duitsland (onder meer naar Wulf, 1997 en Bremer, 2013). De hier vermelde soorten zijn soorten die in Overijssel voorkomen. Bosgemeenschap = bostype waarin de soort binnen Overijssel vooral of uitsluitend voorkomt, Zwolle: 1 = de soort is in de gemeente Zwolle (**en Zalkerbos**) waargenomen, (1) = de soort komt direct buiten de gemeente Zwolle voor, * = groot deel van de vindplaatsen zijn niet natuurlijk, maar ontstaan door aanplant.

Wetenschappelijke naam	Nederlandse naam	Bosgemeenschap	Zwolle
Zeer sterke – sterke binding			
<i>Allium scorodoprasum</i>	Slangelook	Abelen-Kurkiepenbos	1
<i>Daphne mezereum</i>	Peperboompje	Eiken-Haagbeukenbos	-
<i>Gagea spathacea</i>	Schedegeelster	Eiken-Haagbeukenbos	-
<i>Luzula pilosa</i>	Ruige veldbies	Wintereiken-Beukenbos	-
<i>Paris quadrifolia</i>	Eenbes	Eiken-Haagbeukenbos	-
<i>Sanicula europaea</i>	Heelkruid	Eiken-Haagbeukenbos	-
<i>Tilia cordata</i>	Winterlinde	Eiken-Haagbeukenbos	-
<i>Veronica montana</i>	Bergereprijs	Eiken-Haagbeukenbos	-
Minder sterke binding			
<i>Anemone nemorosa</i>	Bosanemoon	Eiken-Haagbeukenbos	1*
<i>Carex sylvatica</i>	Boszegge	Eiken-Haagbeukenbos	1
<i>Convallaria majalis</i>	Lelietje-van-Dalen	Wintereiken-Beukenbos	1*
<i>Crataegus laevigata</i>	Tweestijlige meidoorn	Eiken-Haagbeukenbos, Essen-iepenbos	1
<i>Equisetum hyemale</i>	Schaafstro	Abelen-Kurkiepenbos	1
<i>Milium effusum</i>	Bosgierstgras	Eiken-Haagbeukenbos	1
<i>Maianthemum bifolium</i>	Dalkruid	Wintereiken-Beukenbos	(1)
<i>Melampyrum pratense</i>	Hengel	Wintereiken-Beukenbos	(1)
<i>Oxalis europaea</i>	Witte klaverzuring	Wintereiken-Beukenbos	(1)
<i>Pteridium aquilinum</i>	Adelaarsvaren	Wintereiken-Beukenbos	(1)
<i>Ranunculus auricomus</i>	Gulden boterbloem	Eiken-Haagbeukenbos	1
<i>Vinca minor</i>	Maagdenpalm	Eiken-Haagbeukenbos	-

bostypen. Variatie in reliëf kan immers goed samengaan met variatie in bodem en reliëf. Maar het oppervlak speelt hier ook een rol. In een groot bos is de kans groter dat er meerdere bostypen voorkomen dan in een klein bos van bijvoorbeeld minder dan een hectare. De nu opgesomde tien eigenschappen zijn indicatief. De ene eigenschap (zoals oud hakhout) is ook sterker dan een andere eigenschap (zoals isolatie). Op elke regel gelden uitzonderingen. Voor het gemak zijn alle eigenschappen gelijk gewaardeerd, waardoor een maatlat ontstaat met waarden tussen de 0 en 10.

Van beide uitersten komen voorbeelden voor in de gemeente Zwolle.

In tabel 2 is al het bestaande bos in het Zwolse buitengebied opgedeeld in vier categorieën en zijn waarden uitgerekend volgens de hiervoor geschetste *oud bos maatlat*. Na 1980 zijn o.a. Westerveldse bos, Vegtclusterbos en Spoolderbos geplant. Deze bossen scoren heel laag op deze maatlat, maar niet helemaal nul, omdat ze een naam hebben en deels niet naast wegen zijn geplant. Hoewel deze jonge bossen door bosplan-

Tabel 2. Vergelijking van oude en jonge bossen groter dan 0,2 ha. AW = **Ancient Woodland**, eeuwenoud bos, dat vrijwel zeker al voor 1600 bestond. De tabel geeft de score die per eigenschap kan variëren tussen de 0 of 1, de eindscore loopt van 0 tot 10.

Eigenschappen	AW	1787 landgoed	1787-1950	Na 1980
aantal bossen en bosjes	13	9	19	9
gemiddelde grootte (ha)	1,9	6,2	1,7	7,9
Het bos heeft een naam	0,4	1	0,1	0,4
Het bos ligt niet naast oude weg	0,9	0,2	0,6	0,5
De buiten grens is niet recht, vaak golvend	0,9	0,4	0,7	0,01
Het bos is aan rand duidelijk begrensd (houtwal, sloot)	0,9	0,6	0,6	0,1
Het bos is verdeeld in herkenbare vakken begrensd met wallen, greppels of sloten	0,2	0,1	0,1	0,0
De bodem wijst op oud bos	1,0	0,9	1,0	0,0
Er komt reliëf voor	0,7	0,4	0,2	0,0
Het bos werd (wordt) als hakhout gebruikt	0,9	0,3	0,5	0,0
Bosplanten kenmerkend voor oude bossen komen voor	0,6	0,6	0,3	0,0
Er is meer dan één bostype aanwezig	0,3	0,2	0,1	0,0
Gemiddelde waarde	6,6	4,5	3,8	1,5

Zalkerbos met haar oude essenstoven is één van de mooiste voorbeelden in ons land van een eeuwenoud essenhakhout. (Foto auteur)

ten worden gekoloniseerd (bijv. Mannetjesvaren en Geel nagelkruid), ontbreken de soorten die eeuwenoud bos indiceren. Een tweede categorie in de tabel zijn de bossen die niet op de Hottinger kaart voorkomen en dus na 1787 zijn geplant. Deze bossen kunnen dus meer dan honderdvijftig jaar oud zijn en hebben een ontwikkeling door-gemaakt wat betreft bodem en bosflora, maar de eindscore is wel duidelijk lager dan die van het eeuwenoude bos. Het Engelse Werk is het grootste bos in deze categorie en is ook de enige met een eigen naam (hoewel niet verwijzend naar bos). In dit bos komen oud bosindicatoren voor. Er is in dit bos veel gezaaid en geplant, dus het is lastig te beoordelen hoe natuurlijk haar flora is. Een derde categorie betreft de landgoedbossen die op de Hottingerkaart zijn afgebeeld. Ze vallen alle op met hun rechte bosgrenzen. Ze hebben alle een naam en zijn vaak geplant op schrale grond en aan buitenzijde duidelijk begrensd, vaak met

sloten. Deze waren niet alleen bedoeld om vee te keren (er kon sprake zijn van hakhout), maar ook bedoeld voor afwatering en mogelijk ook om ongenode menselijke bezoekers te weren. In deze landgoedbossen komen oud bos indicatoren voor, maar hier geldt het zelfde als eerder opgemerkt bij het Engelse Werk. De dertien als eeuwenoud bos beoordeelde gebieden (inclusief twee die direct aan de gemeente grenzen) hebben de hoogste oud bos score. Het gaat vaak om kleine bossen met een geschiedenis van één eigenaar, waardoor in het bos geen speciale wallen, greppels of sloten voorkomen. De geringe omvang verklaart eveneens de lage score bij het aantal bostypen per bos. Des te groter een bos hoe groter de kans op verschillen in bodemhoogte en samenstelling en daarmee de kans op meerdere bostypen. Tot deze categorie behoren het Erfgenamenbos, bos Agnietenberg en het direct buiten de gemeente gelegen Zalkerbos (bij Zalk). De nu onderscheiden eeuwenoude bossen zijn in vier groepen in te delen: zandberg- (6), elzenhakhout- (3), rivier- (3) en kooibossen (1).

Zandbergen

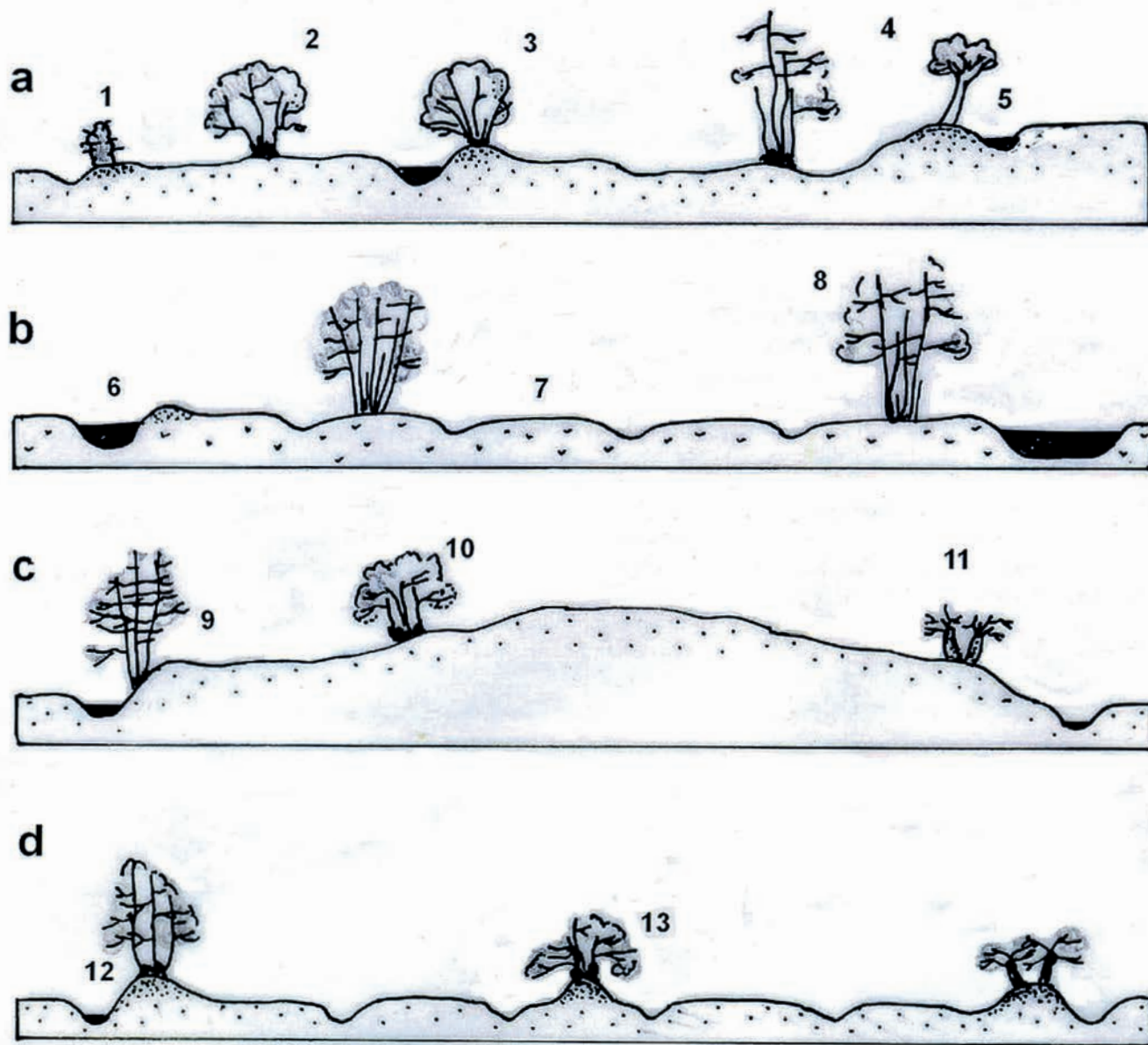
Tussen Langenholte en Wijthmen komen langwerpige zandopduikingen voor waar nu nog rela-

tief veel oud bos groeit. Het gaat om zandbergen die deels door ontgrondingen in de loop van de tijd zijn aangetast. Voor akkerbouw waren de gronden te arm en niet vlak genoeg. Of er altijd bos heeft gestaan, valt lastig te bewijzen. Het belangrijkste en mooiste voorbeeld betreft het bos Agnietenberg. Het gebied heeft de hoogste score op de oud bos maatlat, namelijk een 9.

Als Thomas van Kempen van struikgewas spreekt (De Kruijff *et al.*, 2000) dan zal dat eikenhakhout zijn geweest. Juist in de Middeleeuwen was de omloop van hakhout kort, zo'n vijf tot negen jaar (Rackham 1980), waardoor hakhout het uiterlijk had van struikgewas. Schilderijen die medio zeventiende eeuw van deze omgeving zijn gemaakt en Thomas van Kempen en het Agnietenbergklooster in de late Middeleeuwen moeten voorstellen, laten een tamelijk open en desolaat landschap zien (zie Ten Hove, 2005). Het kan zijn dat struikgewas niet de moeite van het vastleggen was. Het sterkste bewijs voor hoge ouderdom is het hakhout dat nu nog op de berg voorkomt. Al eerder is gepubliceerd over een imposante stoof van de tamme kastanje (Bremer, 2012), maar een uitgebreide, systematische kartering in 2014 laat zien dat in het hele gebied eikenhakhout stoven,

Een anonieme aquarel uit de negentiende eeuw geeft het gezicht vanaf de Agnietenberg. De afbeelding toont deels zandige, onbegroeide grond, maar ook jong bos en laag eikenhakhout. (Collectie SMZ)

Figuur 4. Doorsneden van als hakhout gebruikt eeuwenoud bos met landschapselementen en hakhoutvormen. a. Eeuwenoud bos in Engeland (gebaseerd op Rackham 1980 en bezoeken van de auteur aan bossen in Wales en Engeland), b. bos omgeven met sloten (onder meer broekbos Harculo). c. 'zandbergbos' met specifieke randelementen (onder meer Erfgenamenbos), d. bos omgeven met begreppelde houtwallen en met wallen in het bos (voorbeelden hiervan zijn te vinden in Noordwest-Overijssel, Salland en Twente, maar niet in de gemeente Zwolle).

1. Heg op wallichaam, 2. hazelaar stoof, 3. essenstoof, 4. knoteik, 5. robuuste boswal, 6. sloot, 7. rabatten, 8. zwarte els, 9. sloot en steilrand, 10. eikenstoof, 11. eikenstobbenstoof, 12. begreppelde houtwal, 13. houtwal binnen bos.

Figuur 5. Het bos Agnietenberg met verspreiding van oude hakhoutvormen. rode stip = stobbenstoven, oranje stip = stobben, groene stip = stoven, blauwe stip = klompvoet eiken.

stobben en stobbenstoven voorkomen en waar deze ontbreken het hakhout in de negentiende eeuw omgevormd is tot opgaand bos (figuur 5). Opvallend blijft, gezien de bodem, het ontbreken van soorten als dalkruid en adelaarsvaren, die oud bos kunnen karakteriseren. De verklaring hiervoor is dat de bodems eeuwenlang zo schraal en droogtegevoelig zijn geweest dat vestiging niet mogelijk was. Ook het onderspitten van de strooisellaag kan hier een rol hebben gespeeld (Goutbeek 2015). Hoewel de bosjes op de zandbergen zich nu vegetatiekundig laten rekenen tot het wintereiken-beukenbos, behoorden ze eeuwenlang tot het berken-zomereikenbos, het bostype van de meest schrale zandbodems dat geen oud bos indicatoren heeft. We zien de afgelopen decennia een geleidelijke ontwikkeling naar wintereiken-beukenbos met de toename van hulst en wilde kamperfoelie. Er kan wel sprake zijn van regionale oud bos indicatoren. Op de Agnietenberg geldt dat voor de blauwe bosbes, die hier een wat afgelegen groeiplaats heeft. Aan de rand van het Erfgenamenbos is de grote muur (tot de Anjerfamilie

behorende plant) als een lokale oud bos indicator op te vatten. Eeuwenoude zandbergbossen komen

Eeuwenoud bos op de Agnietenberg met oude hoge eikenstobben. Met zorg wordt hier het hakhoutbeheer in opdracht van de gemeente Zwolle toegepast. (Foto auteur)

Eeuwenoud bos langs de Hasselterdijk. Het elzenbroekbos is sterk verdroogd vanwege het lage peil in de aangrenzende sloten.
(Foto auteur)

in Overijssel vooral in het Vechtdal voor tussen Gramsbergen en Zwolle, met soms een indrukwekkende collectie oud en grillig gevormd eikenhakhout. Voor het voortbestaan van hakhout is één maal in de 7 tot 20 jaar afzetten nodig. In veel bosjes is het hakhout doorgesloten, waardoor zware stammen groeien op kwetsbare stobben. Vroeg of laten scheuren deze dan uit door het gewicht van de stammen, wat het eind is van deze

oude bomen. Op de Agnietenberg vindt door de gemeente een hakhoutbeheer op maat en met zorg plaats. Op de andere zandbergen is zorgvuldig herstel van dit beheer gewenst.

Elzenhakhout

Een tweede categorie betreft de bosjes op vochtige gronden. Ze onderscheiden zich van de overige bossen doordat sloten de grens markeren tussen

bos en het omliggende gebied. Sloten zorgden er voor dat vee niet in de bosjes kon komen om daar de uitlopende hakhoutstoven en -stobben aan te vreten (hoewel elzenhout en blad weinig geliefd is bij vee in vergelijking met es en zomereik). De bosjes aan de Hasselterdijk en bij Harculo liggen beide aan de binnenzijde van de dijk. Ze zullen ontstaan zijn nadat de dijken in de dertiende - vijftiende eeuw op hoogte zijn gebracht. Lokale winning was natuurlijk makkelijker dan het aanslepen van grond van elders voor de dijkbouw. Opvallend is dan wel dat dergelijk bos niet over een veel grotere lengte achter de dijken is ontstaan. Andere voorbeelden van binnendijks gelegen bos liggen bij Langenholte, maar deze bosjes ontbreken op de kaart van Hottinger. Elzenbroekbos heeft een arme flora. Voor eeuwenoud elzenhakhout zijn dan ook geen oud bos indicatoren beschikbaar (elzenzegge wordt wel genoemd, maar komt bij Zwolle niet voor). Bij het verdwenen landgoed Westerveld komt nu nog een elzenbroekbosje voor waar essenhakhoutstoven met doorsnede van maximaal 2,4 m zijn aangetroffen. Bremer (1996) dateert dergelijke stoven op een leeftijd van mogelijk meer dan vierhonderd jaar. Hier komen ook diverse elzenstoven voor met een maximale doorsnede van 1,9 meter. Opmerkelijk is dat het bosje ontbreekt op de kaart van Hottinger, of heeft de karteerder het gebied vanwege recent afzetten van de elzen het over het hoofd gezien?

Rivierbos

Een hele bijzonder positie binnen de Zwolse bossen neemt het bos bij de Zijlolk (bij Genne) in. Het gaat om een smalle strook bos aan beide zijden van de eeuwenoude Vechtdijk. Het bos komt hier onderlangs de dijk voor maar ook op de dijk. Bij de dijkverzwaringen uit de jaren tachtig en negentig is de dijk en directe omgeving gelukkig gespaard gebleven; waar vinden we bos tot op de dijk in onze regio? Wat bostype betreft gaat het bij de Zijlolk vooral om het abelen-kurkiepenbos, maar elzenbroekbos is ook aanwezig. Wat ontstaansgeschiedenis betreft is sprake van hakhout. Dit verleden is te zien aan de vele stoven en stobben van zwarte els (met doorsnede van maximaal 1,2 m), gewone esdoorn (max. 1,4 m), es (max.

1,8 m) en zomereik. Onderin het binnendijks dijktalud komt hier een eiken stobbenstoof voor met doorgesloten stammen, die een doorsnede heeft van 3 meter (Bremer, 2012). Maar het meeste hout is veel jonger. De opgaande beuken op de dijk zijn tussen de 100 en 150 jaar geleden geplant, veel spontane eiken met brede lage kroon (dus opgegroeid zonder directe concurrentie), zijn niet dikker dan 0,6 m en jonger dan honderd jaar. Een essenstoof met doorsnede van 1,8 m kan meer dan driehonderd jaar oud zijn (Bremer, 2012). Het bos lijkt deels spontaan sinds de aanleg van de Vechtdijk en deels doorplant of geplant (Maes en Van Loon, 2007). Het afzetten van bomen, dus het hakhoutbeheer, heeft hier eeuwenlang een belangrijke rol gespeeld, maar is de afgelopen vijftig jaar grotendeels verlaten, maar niet helemaal: een strook elzenbroekbos is enkele jaren geleden wel afgezet. Van de oud bos indicatoren van het abelen-kurkiepenbos wordt slangenlook vermeld. Ook komt hier een oude bosrand- en graslandindicator voor, namelijk kruisbladwalstro. Direct buiten het bos in de ruigte rondom de kolk bevindt zich de grootste groeiplaats van rivierkruiskruid in Overijssel.

Een tweede gebied betreft Bikkenrade bij Harculo. Het gaat hier om opgaand bos op een kleine zandopduiking zuidelijk van de stad, die ontstaan is na de dijkdoorbraak van 1573 waarbij tot ver vanaf de rivier zand is afgezet en het ook jaren geduurd heeft voordat de dijk weer was gedicht (Ten Hove, 2005). Het bos staat al op de kaart van 1787 en is mogelijk geplant in de zeventiende eeuw, waarmee het niet voldoet aan de leeftijds grens van 1600. Deze leeftijds grens wordt wel ruim overschreden door het Zalkerbos. Het ligt direct buiten de gemeente maar is een te mooi voorbeeld van eeuwenoud bos om hier onbesproken te blijven. Figuur 1 laat zien dat dit het grootste eeuwenoude bos nabij Zwolle is. Het gebied is ontstaan op de zandige oeverwallen bij Zalk, nadat de IJssel zich tot een echte tak van de Rijn ontwikkelde ergens in de Middeleeuwen. De IJssel veranderde hier haar loop waardoor in de binnenbocht richelduinen ontstonden. Het bos betreft een essenhakhoutbos waar de gemeente IJsselmuiden

(nu Kampen) al decennia een voorbeeldig hakhoutbeheer pleegt, waarbij in tien jaar het hele bos in vakken wordt afgezet. Het bos heeft de grootste collectie eeuwenoude essenstoven in Overijssel (Bremer, 1998), die niet alleen een grote diameter bereiken maar ook hoog zijn. Deze stoven wijzen op het bestaan van het hakhoutbos in 1600, maar het kwam waarschijnlijk de eeuwen daarvoor ook al voor. De bijzondere flora wijst eveneens op een hoge leeftijd (Eekhoorn, 1985). In het bos groeit over een oppervlakte van enkele hectaren schaaftstro. Deze soort heeft in de loop van de tijd grote klonen gevormd. Grote populaties slangenlook en moeslook wijzen eveneens op heel oud bos. Het kruisbladwalstro dat de bosranden sierde lijkt verdwenen.

Zijlkolk, Bikkenrade en Zalkerbos zijn dus alle oude bossen, waarvan twee al ruimschoots voor 1600 bestonden. Oud en bijzonder maar niet primair, dus niet een herinnering aan het bos dat hier ooit voorkwam voordat de mens zich hier vestigde, maar later ontstaan.

Kooibos

Tenslotte is er nog het kooibos van de Haerster marke. Tussen Staphorst en Zwolle lagen in 1787 meerdere kooibossen waar voor de consumptie eenden werden gevangen. Het gaat hier steeds om geplante bossen, vierkant of langwerpig van vorm, omgeven door een sloot, tussen de 1 en 2,5 ha groot met elk een plas en op deze plas uitkomende pijpen. In onze regio kwam het kooikersbedrijf in de zeventiende eeuw op en leverde een belangrijke verdienste voor de eigenaars (Poldervaart, 1999). De restanten van het Haerster kooibos zijn in 2014 onder het nieuwe distributiecentrum van Wehkamp in de Hessenpoort verdwenen!

Slotopmerkingen

Bos dat de afgelopen duizenden jaren continu bos is geweest komt vrijwel zeker niet voor in de gemeente. Dit zogenaamde primaire bos treften we wel aan als malenbossen op de Veluwe, waar honderden hectaren boombos eeuwenlang binnen marken beschermd werd tegen kap. Mogelijk dat de Agnietenberg deels als primair is te beschouwen, vanwege de eeuwenoude hak-

houtvormen, landschapselementen en de vermelding van struikgewas uit de tijd van Thomas van Kempen. Het is wel duidelijk dat diverse bosjes als eeuwenoud aangeduid mogen worden, waarbij sommige zeer waarschijnlijk al ontstonden in de late Middeleeuwen. Het gaat binnen de gemeente maar om achttien ha en het is dan wel wrang dat het genoemde kooibos zo recent opgeofferd is aan het bedrijfsleven. Direct grenzend aan de gemeente ligt het 6,5 ha grote Zalkerbos, dat als *ancient woodland* van monumentale waarde is.

In dit artikel is geprobeerd met een voor ons land nieuwe methode een indicatie te krijgen voor de aanwezigheid van eeuwenoud bos, door bossen die in 1787 al bestonden te beoordelen op tien eigenschappen. Het blijkt, zoals verwacht, dat de eindscore voor het eeuwenoude bos veel hoger is dan die van de jongere bossen. In dit verband is het wel aardig te vermelden dat de score in de eeuwenoude Engelse bossen nog hoger ligt en gemiddeld een 8,6 is.⁶ Niet alle eigenschappen wegen even zwaar. Het aanwezig zijn van indrukwekkende hakhoutvormen van es of zomereik is heel overtuigend en is daarmee belangrijker dan de eigenschap of het gebied al of niet geïsoleerd ligt. Als indicatie is de maatlat goed te gebruiken, zoals ook bij analyse van data in Twente bleek (Bremer, 2013a).

Zwolle is ontstaan tussen het bos en heeft nadien vrijwel al het bos gekapt, zodat er vrijwel niets meer over was in de Middeleeuwen. Na 1600 ontstaan de landgoederen en een nieuwe generatie bos en het is ronduit bijzonder dat met de aanplant van bossen de afgelopen dertig jaar Zwolle – ‘Zwolle beter met bos’ – weer een beetje in het bos is komen te liggen, zoals het was in de dagen van weleer, meer dan duizend jaar geleden!

* Met dank aan dr. L.J. Dijkstra (Hattem) voor commentaar en aanvullingen op het artikel en J.A. Steenstra (Lemmer) voor discussie over de betekenis van de namen van kernlocaties.

Noten

1. De akten gaan over Zwolle en de omgeving met een directe relatie met de stad. Dat kunnen gebieden zijn zoals het Spijkerbroek dat bij de huidige gemeente indeling niet in de gemeente Zwolle valt. In de akten kan het ook gaan om elders in Overijssel of Nederland gelegen gebieden waarbij Zwolle is genoemd.
2. Archief Huis Boswijk (HCO), archiefstukken 17, 21.
3. Archief Huis Vilsteren (HCO), archiefstuk 1147.
4. De Hottingerkaart is te raadplegen op de door de provincie Overijssel opgebouwde site www.atlas-overijssel.nl, waar ook een groot aantal andere kaarten zijn opgenomen.
5. Zie www.hisgis.nl of www.watwaswaar.nl.
6. Gebaseerd op data van O. Rackham (1980) en eigen data betreffende in totaal 38 ancient woodlands in Engeland/Wales.

Literatuur

- Berkenvelder, F.C., 1980-1997. *Zwolse regesten I-VI*, Waanders, Zwolle.
- Bremer, P., 1998. 'De historische en ecologische betekenis van essenstoven.' *IJsselacademie* 21(1): 15-25.
- Bremer, P., 2003. 'Een halve eeuw bosontwikkeling in het Voorsterbos, Flevolands oudste bos.' *De Levende Natuur* 104: 16-23.
- Bremer, P., 2012. 'Oudste boom binnen gemeente Zwolle ontdekt!' *Zwols natuurtijdschrift* 19 (2): 10-17.
- Bremer, P., 2013a. *Eeuwenoud of historisch bos in Twente*. Rapport Provincie Overijssel.
- Bremer, P., 2013b. 'De geschiedenis van het Middel-eeuwse Braambos.' *Silehammer* 21(3): 5-28
- Clevis, H. en A.D. Verlinde (red.), 1991. *Bronstijdboeren in Ittersumbroek. Opgraving van een bronstijdne-derzetting in Zwolle, Ittersummerbroek*. Kampen.
- Corporaal, A., 2014. *650 jaar Mastenbroek. De eeuwenlange ontwikkeling gaat voort*. Nationaal Landschap IJsseldelta.
- Coster, W., 2005. *De Overijsselse geschiedenis in meer dan 100 verhalen*. Van Gennep, Amsterdam
- Dijkstra, L.J., 1993. *Zeven Sallandse landgoederen. Een botanische beschrijving*. IJsselacademie, Kampen.
- Eenkhorn, G., 1985. *Natuur in de IJsseldelta. 1. Zalkerbos*. Vereniging voor Natuurstudie en -bescherming IJsseldelta.
- Goldberg, E., G. Peterken en K. Kirby, 2011. *Origin and evolution of the Ancient Woodland Inventory*. *British Wildlife* 23, 90-96.
- Goutbeek, A., 2015. *Eikenhakhout langs de Vecht. Ambacht rond Dalfsen in de negentiende eeuw*. Matrijs, Utrecht..
- Hersfelt, H.J., 2003. 'De Hottinger-kaarten van Salland en de IJssel (1773-1787).' *IJsselacademie* 26 (1): 3-5.
- Hove, J. ten., 2005. *Geschiedenis van Zwolle*. HCO, IJsselacademie, Waanders.
- Kooistra, M.J., 2004. 'Verleden bossen. De opgraving van een moerasbos in Zwolle-Stadshagen.' In: H. Clevis en T. Lantau (red.), 2004. 'Verleden bossen. De opgraving van een moerasbos in Zwolle - Stadshagen.' *Archeologische Rapporten Zwolle* 16: 17-29.
- Kooistra, L.I., P. van Rijn en D.G. van Smeerdijk, 2004. 'Reconstructie van de vegetatie door middel van palynologie en houtonderzoek. H. Clevis en T. Lantau (red.), 'Verleden bossen. De opgraving van een moerasbos in Zwolle - Stadshagen.' *Archeologische Rapporten Zwolle* 16: 30-50.
- Kruijff, U. de, J. Kummer en F. Pereboom (red.), 2000. *Een klooster ontsloten. De kroniek van Sint-Agnietenberg bij Zwolle door Thomas van Kempen*. In vertaling en met commentaar. Kampen, IJsselacademie.
- Maes, B. en R. van Loon, 2007. *Inventarisatie van autochtone bomen en struiken in de terreinen van Staatsbosbeheer*. Rapport.
- Peterken, G., 1994. 'The definition, evaluation and management of ancient woods in Great Britain.' *NNA-Berichte* 3: 102-114.
- Philippa, M., F. Debrabandera, A. Quak, T. Schoonheim en N. van der Sijs (2003-2009). *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam.
- Poldervaart, M., 1999. 'Eendenkooien, een typisch Nederlandse creatie.' *Historisch Geografisch Tijdschrift* 17(2): 49-53.
- Rackham, O., 1980. *Ancient Woodland. Its history, vegetation and uses in England*. Castlepoint Press
- Schrier, D.M. van der., 1985. 'De verplaatsingen van Staphorst en Rouveen.' In: *Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht* 1: 35-45.
- Spek, T., H. van der Velde, H. Hannink en B. Terlouw, 2010. *Mens en land in het hart van Salland. Bewonings- en landschapsgeschiedenis van het kerspel Raalte*. Matrijs, Utrecht.
- Wetering, J. van de, 2012. 'In het spoor van Eli Heimans. Natuurbescherming en -educatie in Zwolle.' *Zwols Historisch Tijdschrift* 29 (2012) 92-119.
- Wulf, M., 1997. 'Plant species as indicators of ancient woodland in Northwestern Germany.' *Journal of Vegetation Science* 8: 635-642.

Maria de balgentreedster, ca. 1692-1747

Een vrouw met vele namen

Wim Huijsmans

Artikelen die aangeboden worden bij het *Zwols Historisch Tijdschrift* worden doorgaans ter beoordeling bekeken door enige leden van de redactie. Zo was mij dit voorjaar gevraagd om het artikel van Henny Wullink over de balgentreders in de Grote Kerk, dat in het laatste nummer is opgenomen, door te nemen. In dat verhaal komt ene Maria Lauws voor als eerste balgentreder van het Schnitgerorgel.

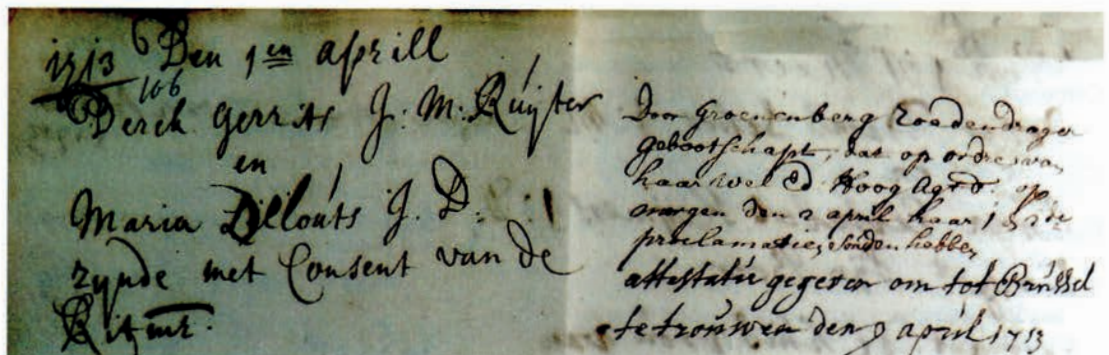
In de Generale Index Zwolle (GIZ) op het HCO kon ik aanvankelijk niets vinden over Maria Lauws. Ik begon er zelfs aan te twifelen of ze wel bestaan had, omdat in de GIZ vele Zwolse genealogische bronnen zijn opgenomen. Daarom ging ik te rade bij de originele tekst van Cees van der Poel, de onderzoeker van het Schnitgerorgel, waaraan Wullink deze naam had ontleend.

Fonetische spelling

Het in zijn onderzoeksrapport vermelde gegeven dat Maria 'op 25 mei 1748 of vlak daarvoor' was overleden bleek voor mij de sleutel. Het traktement

over het jaar 1747 van zestig gulden was uitbetaald aan wijlen 'Maria Lauws en aan desselfs erfgenamen'. Dat betekende voor mij dat zij in 1747 moest zijn overleden. Vervolgens heb ik in de GIZ gezocht welke Maria's in 1747 in Zwolle de laatste adem hadden uitgeblazen. De enige die daarvoor in aanmerking kwam en van wie de naam een beetje in de richting kwam van Maria Lauws, was Maria le Louw, vrouw van Jan(nes) ter Soek. Zij werd op 25 oktober 1747 om half twee op het Grote Kerkhof begraven in een stadsgraf (Begraafboek RBSO nr. 741, p. 414). Dat betekende dat haar achternaam in archiefstukken fonetisch en dus onder verschillende varianten kon voorkomen. Ik ben er uiteindelijk niet achter gekomen wat haar eigenlijke of officiële achternaam geweest is. Vandaar de titel van dit artikel.

Het huwelijk van haar met Jannes ter Soek was snel gevonden omdat de namen van beide huwelijkspartners in de GIZ voorkomen. Op 10 januari 1722 ging Jannes ter Soek, j[onge] m[an], afkomstig van Goor, wonende op Den Dijk (nu

De registratie van de ondertrouw van Maria Lauws en Derk Gerrits op 1 april 1713. Haar naam is hier gespeld als 'Delouts', maar het lijkt erop dat er eerst 'Lillouts' heeft bestaan. Naast de inschrijving staat vermeld: 'door Groenenberg, roedendragers, gebootschapt dat op ordre van haar Wel Ed. Hoog Agtb. op morgen den 2 April haar 1 en 2-de proclamatien souden hebben. attestatie gegeven om tot Brussel te trouwen den 9 april 1713.' (Collectie HCO, Ondertrouwboek RBSO nr. 729, p. 106)

Thorbeckegracht) in ondertrouw met Marija Lillous, weduwe van Derk Gerrits, wonende in de Papenstraat. Getuigen waren: voor hem Jan van Heemse, voor haar Geesien Lillou, moeder van de bruid. Het huwelijk is op 26 januari 1722 gesloten (Ondertrouwboek RBSO nr. 730, p. 2). Het woonadres klopte met Van der Poels informatie dat ze vanaf 1719 een huis bewoonde op de hoek Papenstraat / Papendwarsstraat, haar beschikbaar gesteld door het stadsbestuur.

Het feit dat ze in 1722 weduwe was van Derk Gerrits bood de mogelijkheid nog verder te zoeken. En inderdaad; op 1 april 1713 ging Derck Gerrits, j.m. ruiter, in ondertrouw met Maria Delouts. Met haar naam was geknoeid. Het lijkt erop dat er eerst 'Lillouts' gestaan heeft. De bruidegom had consent van de ritm[eester] gekregen om te trouwen. Naast de inschrijving staat vermeld: 'door Groenenberg, roedendrager, gebootschapt dat op ordre van haar Wel Ed. Hoog Agtb. op morgen den 2 April haar 1 en 2-de proclamatie souden hebben.' En vervolgens 'attestatie gegeven om tot Brussel te trouwen den 9 april 1713.' (Ondertrouwboek RBSO nr. 729, p. 106). Blijkbaar vertrok het legeronderdeel van Der(c)k en was met het huwelijk haast geboden.

Belijdenis en kinderen

Het vroegste gegeven dat ik over Maria vond was dat van haar belijdenis. Zij deed op 19 december 1712 als Maria de Laus belijdenis en woonde toen in de Hagelsteeg (nu Hagelstraat). In de marge staat vermeld dat zij op 8 april 1713 met attestatie naar Brussel vertrokken is (N.H. Lidmatenboek 2, p. 263). Een jaar later was zij met haar man in Zwolle terug, gelet op de doop van hun eerste kind. Korthedshalve vermeld ik hierna de dopen (hervormd) van hun kinderen en de spelling van haar achternaam:

- Gerredine, ged. 26 juni 1714, moeder: Maria Lous;
 - Gerrit, ged. 15 december 1715, moeder: Maria Louwens;
 - Lowijs, ged. 9 december 1718, moeder: Maria Lyelloes.
- (Doopboek, RBSO nr. 703, resp. p. 117, p. 156 en p. 242).

Geen van deze kinderen was in 1722, toen Maria hertrouwde, nog in leven. Zij deed immers geen erfuiting, een akte waarbij voogden over de kinderen worden aangesteld. Tevens werd dan bepaald wat de kinderen van hun overleden ouder kregen. Ook als er niets te verdelen viel, werd zo'n akte opgemaakt. Meestal werd in dat geval beloofd de kinderen een degelijke opvoeding te geven en te laten leren lezen en schrijven. Is er geen akte van erfuiting, dan zijn er op dat moment ook geen kinderen in leven. Anders mocht het tweede huwelijk niet gesloten worden. Voor de goede orde zij nog vermeld dat Derk Gerrits, de eerste man van Maria, op 8 juni 1720 op het Grote Kerkhof is begraven (Begraafboek RBSO 739, p. 286).

Uit het tweede huwelijk van Maria met Jannes ter Soek zijn – voor zover ik ze gevonden heb – vijf kinderen geboren/gedoopt:

- Louis, gedoopt 15 oktober 1722, moeder Maria Lillouws;
 - Gerrit Jan, ged. 8 oktober 1724, moeder Maria Leloe;
 - Lena, ged. 24 juli 1729, moeder Maria Laloe;
 - Janna en Gesina, een tweeling, gedoopt 12 oktober 1730, moeder Marrigjen Lillous.
- (Doopboek RBSO nr. 703, p. 346, RBSO nr. 704, p. 34, p. 124 en p. 150).

Jannes ter Soek

In 1728 leren we het beroep van Jannes ter Soek kennen als hij op 9 februari het kleine burgerrecht van de stad Zwolle koopt. Hij verdiende de kost als kleermaker en was hervormd ('gereformeerd') (Stadsarchief Zwolle inv.nr. 965, p. 125). Twee jaar later, op 18 december 1730, deed Jannes ter Soek, belijdenis. Hij woonde toen in de Papenstraat (N.H. Lidmatenboek 3, p. 118).

Van de kinderen van Jannes ter Soek en Maria is er waarschijnlijk geen een volwassen geworden. Op de volgende data is er een kind van Jannes op het Grote of Kleine Kerkhof begraven, zonder dat de naam van de moeder of de voornaam van het kind genoemd wordt:

- 9 november 1722, 28 mei 1725, 3 december 1729, 25 september 1730 en 19 oktober 1730 (Begraafboek RBSO nr. 739, p. 380, RBSO nr. 740, p. 57, 259, 286 en 291).

Papendwarsstraat 9 anno 2015. Op deze hoek van de Papenstraat en Papendwarsstraat woonde ooit Maria Lauws. Op de achtergrond zijn de bomen van het Grote Kerkplein te zien. (Foto Annèt Bootsma)

Na het overlijden van Maria in 1747 ging Jannes ter Soek een nieuw huwelijk aan. Op 30 maart 1748 hertrouwde hij, wonende in de Papenstraat, met Aaltjen Jans van Tolhuijs, weduwe van Siemon Stoffers van Dijk, die in het Buitengasthuis woonde. Het huwelijk werd op 15 april 1748 te Zwolle gesloten. (Ondertrouwboek RBSO nr. 732, p. 69). Omdat er geen opmerking bij staat over het doen van erfuiting, ga ik er van uit dat alle kinderen uit zijn vorige huwelijk overleden zijn. Bovendien komt de naam Ter Soek na de dood van Jannes niet meer voor.

Op 29 juni 1760 ging Jannes nog een derde huwelijk aan. Hij woonde toen in het Buitengasthuis in de Hoogstraat en trouwde met Johanna Tilburg (Ondertrouwboek RBSO nr. 732, p. 478).

Papendwarsstraat 9

Het huis dat Maria in 1719 van het stadsbestuur aangeboden kreeg had een kelder en twee vuur- of stookplaatsen (Stadsarchief Zwolle, inv.nr. 9296, nr. 235/236). Thans heeft het huis als adres: Papendwarsstraat 9 en vormt het de achterkant van restaurant Bapas aan het Grote Kerkplein. Het huis lag dus op steenworpafstand van de Grote Kerk, de plek waar Maria haar brood verdiende als balgentreedster en daarmee haar kuiten permanent trainde.

Resumerend

Belijdenis deed men doorgaans op 18-20 jarige leeftijd. Maria zal dus geboren zijn rond 1692, waarschijnlijk niet in Zwolle. Zij komt onder vele namen voor, onder meer Laus, Lauts, Lauws, Laloë, Leloe, Lillous, Lillouws, Lyelloes, Lous en Louwens.

Ze trad twee keer in het huwelijk en bracht tenminste acht kinderen ter wereld, was bijna dertig jaar actief als balgentreedster van het Schnitgerorgel in de Grote Kerk en overleed in 1747. Een puike vrouw met – ongetwijfeld – mooie gespierde kuiten.

Literatuur

Cees van der Poel, *Verleden en tegenwoordige staat van het orgel in de Grote Kerk van Zwolle* (versie september 2014), Hilversum/Zwolle 2014

Zwolle tijdens de Eerste Wereldoorlog

Aflevering 2: Vreemdelingen in de stad, oktober 1914 - maart 1915

Dat is gelukkig ver van mijn bed, zal menige Zwollenaar gedacht hebben toen op 28 juli 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Maar slechts twee dagen later mobiliseerde het neutrale Nederland zijn leger. Hoewel Nederland erin slaagde neutraal te blijven, had de 'Grote Oorlog' wel degelijk grote gevolgen, al waren die niet te vergelijken met de gruwelen die de omringende landen moesten doorstaan. Na de inval van het Duitse leger in augustus 1914 vluchtten duizenden Belgen naar ons land. Direct over de grens in Limburg, Brabant en Zeeland liep de situatie volledig uit de hand: de opvangcentra konden de stroom vluchtelingen niet meer aan. De regering greep in en beval dat de Belgen verspreid over het hele land moesten worden ondergebracht. Hetzelfde gebeurde met de krijgsgevangenen die Nederland had gemaakt.

In aflevering 1 (ZHT 2014 nr.3) is beschreven hoe de Zwollenaren de Belgische vluchtelingen en krijgsgevangenen hartelijk ontvingen en onderdak boden. Een minpuntje was de schaamteloosheid waarmee sommige burgers de vreemdelingen bekeken als waren het aapjes in een dierentuin. Na enkele maanden begon men zich hier en daar af te vragen wanneer die Belgen Zwolle weer zouden verlaten. Er deden zich vraagstukken voor die nu, honderd jaar later, in een hedendaagse variant weer hoogst actueel zijn, maar dat is een ander verhaal.

De Belgische vluchtelingen waren in drie golven naar Nederland gekomen. De eerste en tweede golf vonden plaats in augustus 1914, direct na het uitbreken van de oorlog en de daarop volgende hevige gevechten in Belgisch-Limburg en bij Luik. De veruit grootste groep vluchtelingen kwam in oktober, voor een belangrijk deel vanwege de val van Antwerpen op 10 oktober 1914. Na de luchtbombardementen, onder andere met een zeppelin, sloegen honderd-

duizenden Belgen op de vlucht. Half oktober waren er al 719.000 Belgen verdeeld over 831 van de 1.120 Nederlandse gemeenten.¹ Zwolle had zich verplicht een quotum van driehonderd Belgische vluchtelingen op te vangen en een gelijk aantal krijgsgevangenen.

Maar gevoelsmatig waren er veel meer Belgen in de stad. Bij de verspreiding van de vluchtelingen over ons land speelde Zwolle als spoorwegknooppunt een belangrijke rol. Tussen augustus en oktober 1914 kwamen bijna dagelijks treinen met vluchtelingen aan, die zo snel mogelijk weer verder werden getransporteerd naar kampen in Oldebroek, Harderwijk en verder. Tijdens het

Jan van de Wetering

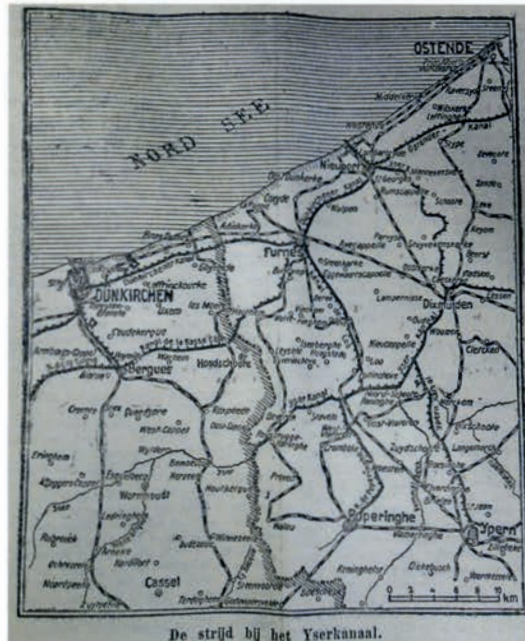
Het bombardement op Antwerpen verbeeldt. (www.erfgoedbank landvanrode.nl)

De Belgische vluchtelingen werden over een groot deel van het land verdeeld. Hier vluchtelingen aan de maaltijd in Amsterdam. (www.npogeschiedenis.nl)

wachten op de trein die hen verder het land in zouden voeren, kregen de Belgen van hulpvaardige Zwollenaren broodjes, sigaren en sigaretten aangereikt.

De vluchtelingen die mochten blijven, werden onder andere ondergebracht in de manege achter Odeon, het klooster van de Zusters van Liefde (aan het Gasthuisplein) en bij particulieren. De gemeente Zwolle ging er op voorhand van uit dat het verblijf van de Belgen tijdelijk zou zijn. De

De strijd bij de IJzer met een situatiekaart weergegeven in de Zwolse Courant van 30 oktober 1914.

ruim zeshonderd Belgen die eind 1914 in Zwolle verbleven, ontbreken in het overzicht van *De loop der bevolking gedurende het jaar*. De stad telde op 31 december 1914 precies 34.187 inwoners, 351 meer dan aan het begin van het jaar. Die toename was nagenoeg geheel te danken aan een geboorteoerschot. Wel in het overzicht opgenomen waren de 59 Nederlandse militairen die vanwege de oorlogsomstandigheden waren ingekwartierd, onder meer voor de bewaking van strategische punten als de veren over de IJssel.² Ze waren ondergebracht in de Buitensociëteit en in de school aan de Schoolstraat in Dieze.

De ruim driehonderd krijgsgevangen genomen Belgische militairen, waaronder vijf generaals, werden naar de Broerenkazerne gebracht. Overdag waren ze vaak te zien op het met dubbel prikkeldraad afgesloten voorplein. Voor veel Zwollenaren waren ze gedurende de eerste weken een bezienswaardigheid. Maar sympathie was er wel voor de gevangenen: door het prikkeldraad heen kregen ze brood, sigaren en sigaretten aangereikt. Het interneringskamp had een tijdelijk karakter: het wachten was op ruimte in een kamp buiten Zwolle.

Dáár is hun plaats

Eind oktober 1914 was de oorlogssituatie in Vlaanderen ingrijpend veranderd. Het Belgische leger had de velden tussen Nieuwpoort en Diksmuide onder water gezet. Daar, bij het riviertje de IJzer, kwam de opmars van het Duitse leger tot stilstand. Vier jaar bleef deze situatie in stand en die is bekend geworden als 'de wacht aan de IJzer'. Het actieve front verplaatste zich naar Ieper en omgeving. Door deze gebeurtenissen werd de omgeving van Antwerpen langzamerhand weer veilig. Maar was het ook veilig genoeg voor de in Nederland verblijvende Belgen om naar huis te gaan? De meningen waren al snel verdeeld.

Naast de veiligheid speelde er nog iets anders mee. Steeds luider werden de berichten dat zich onder de vluchtelingen ook veel 'slechte elementen' bevonden. Dat klopte: door de paniek tijdens het bombardement op Antwerpen, hadden de Belgische autoriteiten de poorten van de gevangnissen, rijkswerkinstellingen en gestichten

geopend. De vrijgelaten mannen en vrouwen (waaronder een groot aantal prostituees) staken te midden van de 'gewone' Belgen de grens met Nederland over.³ Een ander probleem waren de besmettelijke ziekten die de vluchtelingen met zich mee konden dragen. De kans op epidemieën werd groot geacht. Al deze gevaren bleven niet onopgemerkt in Nederland. 'We zouden er straks zelf onder lijden als wij te hunnen aanzien de hulp te ver dreven', schreef de *Zwols(ch)e Courant*.

Na drie maanden van hulpvaardigheid begon de publieke opinie langzaam maar zeker te kantelen. Niet alleen de ongewenste elementen, maar ook de achtenswaardige vluchtelingen moesten zo langzamerhand naar huis. De discussie over de terugkeer werd op scherp gezet door een brief van de minister van Binnenlandse Zaken, Cort van der Linden, aan alle burgemeesters van ons land. Hij adviseerde hen de vluchtelingen in hun gemeente het dringende advies te geven terug te keren. Zachte dwang was toegestaan.⁴ Twee dagen later, op 19 oktober 1914, gooide de *Zwolsche Courant*, in navolging van het antirevolutionaire dagblad *de Standaard*, nog eens extra olie op het vuur:

'Dáár hooren ze. Dáár hebben ze hun eigen woning en eigen zaken. Dáár is hun plaats. (...) Dat hierbij overleg en zachte drang, ja zelfs dwang nodig kon worden, ligt in den aard der zaak. De

Belgische vluchtelingen op de binnenplaats van het klooster van de Zusters van Liefde aan het Gasthuisplein, voor de muur van de kapel. (Collectie HCO)

Belgische kinderen samen met de Zusters van Liefde en een geestelijke op de binnenplaats van het klooster aan het Gasthuisplein. (Collectie HCO)

Belgen kwamen hier onder de drijving van een doodelijken schrik. Ze huiverden op het denkbeeld om terug te moeten. Ook leven ze hier vrij en blij en meest voor niet. Waarom dan zoo opeens weer terug? Toch moet dit. Het kan niet anders. Er is te veel nood onder onze eigen landgenooten en 't hemd is altoos nader dan de rok.'⁵

Het 'Zwolsche Comité tot steun van Belgische vluchtelingen' dacht daar geheel anders over. Nog steeds kwamen er treinen met vluchtelingen aan en het Comité deed zijn uiterste best voor onderdak en voedsel te zorgen. Het zocht zelfs naar meer opvangmogelijkheden bij particulieren. Dat was tegen de zin van het gemeentebestuur. Op die manier was er geen zicht op wat de Zwollenaren letterlijk en figuurlijk in huis haalden. Alleen onder toezicht van de gemeente konden de nieuwkomers worden doorgelicht op hun gezondheid en op een crimineel verleden. Bovendien waarschuwde de gemeente ervoor dat te grote aantallen vluchtelingen in het nadeel zou zijn van de behoeftige Zwollenaren, die over enkele weken de altijd weer moeilijke wintermaanden moesten

Vluchtende Belgen indringend weergegeven door kunstenaar Leo Gestel.
(www.groninganus.wordpress.com)

doorstaan. Zwolle hield zich daarom aan het quatum van driehonderd, meer vluchtelingen waren niet welkom. Het Comité gaf toe, maar vond een creatieve oplossing door opvangadressen te zoeken in Hattem en Heerde.

Waar zijn mijn vrouw en kinderen?

Hoe dachten de Belgen in Zwolle er zelf over? Veel vluchtelingen hadden toen de discussie losbarstte wel iets anders aan hun hoofd dan na te denken over een terugkeer. Velen waren tijdens de vlucht hun familieleden kwijtgeraakt. Dagelijks informeerden de Belgen bij de afdeling 'Informatie' van het Zwolse Comité in park Eekhout of er al nieuws was van hun verdwenen familieleden. Na hun traumatische vlucht uit het oorlogsgeweld, nog maar zo kort geleden, kwam een terugkeer voorlopig niet bij hen op.

Regelmatig verschenen er radeloze oproepen in de *Zwolse Courant*. Een kleine greep:

- Petrus Johannes Steenackers zoekt zijn schoonouders met tien kinderen. Schoonvader heeft hij op 15 oktober te Vlissingen gezien. Zijn vrouw en tien kinderen waren toen weg. Die zijn niet te Vlissingen geweest.
- Jan Batist Callaerts zoekt zijn vrouw Rosalie Verlinde en vier kinderen. Hij heeft nog twee getrouwde dochters, gehuwd met Francois de Hondt en Cornelis de Hondt. F. de Hondt woonde te Antwerpen. De vrouw en vier kinderen waren bij hem en zijn met hem gevlucht, waarschijnlijk naar Engeland.
- Pieter Steenackers zoekt Philomena Johanna, gehuwd met Louis van Moer en twee kinderen. Wie weet of ze gevlucht zijn? Zij zijn nog op de grens gezien.⁶

Maar ook Belgen zonder herenigingsproblemen hadden hun twijfels. Een vluchteling die in Elburg was gehuisvest, verwoordde de gevoelens van zijn lotgenoten: 'Veel van ons hebben hun woning liggen dicht bij plaatsen waar er gevochten is geweest. Zij zullen misschien bij hun aankomst hun huizen vernield, afgebrand of ten dele verwoest vinden. Onnoodig u aan te halen dat van herstellen op dit oogenblik geen sprake kan zijn. Dus zouden wij wel verplicht zijn onder den

Belgische vluchtelingen in Bergen op Zoom, oktober 1914. (www.eerstewereldoorlog.nu)

blooten hemel of in half vernielde woningen te blijven.' Verder wees hij op het ontbreken van levensmiddelen in steden als Antwerpen, op het ontbreken van werk en dus inkomen, en op het gevaar dat zij bij terugkeer door de Duitsers gedwongen zouden worden om voor hen te vechten.

Met de auto naar België

Wie had er gelijk in de discussie over een mogelijke terugkeer, hoe veilig was het bijvoorbeeld in Antwerpen? Negen Zwollenaren – hun namen zijn onbekend – kwamen op het idee ter plekke te gaan kijken. In enkele paginagrote, zeer lezenswaardige artikelen deed de *Zwolsche Courant* verslag van de reis. Van bedrijf B.J. Schurink en twee particulieren kregen ze drie auto's ter beschikking. Beladen met grote hoeveelheden door Zwolse bakkers geschonken broden, worst, kaas, boter, en vijf grote kisten met 'Brinkman's koek' vertrokken de auto's op 13 oktober richting grens. Al bij Bergen op Zoom begonnen de Zwollenaren met de uitdeling van levensmiddelen. In dichte drommen

kwamen de vluchtelingen op hen af. De meesten hadden al dagen bijna niets gegeten:

'Ze haptten in het hun gebodene als wilde dieren. Ouden van dagen, de gezichten diep

Vluchtelingen te Roozendaal, pastel en contékrijttekening door Leo Gestel. (www.vanbommelvandam.nl)

gerimpeld, zich steunende op krukken, smeekten om een bete broods; moeders afgetobt door de doorgestane ellende, met schreiende kinderen. (...) Allen kwamen ze voor het hek, duwend en hunkerend, de oogen op de heerlijkheden gericht. (...) Van terugtrekken naar Antwerpen is geen sprake, de menschen huiveren van angst voor de Duitschers. Op hun karren, die zowat in elkaar vallen, is 't armzalige boeltje geladen, beddegoed enz., met een touw erom en aan den wagen bungelen wat ketels en pannen. Het paard er voor en soms wat vee er achter. (...) In een bongerd zag ik rijen van die karren staan en daar slapen de menschen op, onder den blooten hemel. En dat in een nacht als van maandag op vrijdag, toen 's morgens alles wit-gevroren was.⁷

De strekking van het reisverslag was duidelijk: aan terugkeer viel voorlopig niet te denken. Een week later gingen opnieuw auto's met levensmiddelen op pad; twee dit keer, waarvan er één ter beschikking was gesteld door de *Zwolse Courant*. Onder grote belangstelling van het Zwolse publiek reden

'Wereldbrand', getekend door Albert Hahn in het politiek-satirische tijdschrift De Notenkraaker. (Collectie auteur)

de hulpverleners en verslaggevers zaterdagavond rond tien uur de stad uit. Na zich bij het Katerveer te hebben gelegitimeerd bij de schilwachten van de territoriale bevelhebber in Overijssel ging de tocht al hobbelend verder over grint- en keienwegen richting Brabant. De stemming van de reizigers is enigszins jolig te noemen. In Den Bosch beklom één van de Zwollenaren in het holst van de nacht een eenzame muzikant, om van daaruit een geïmproviseerde toespraak voor de bewakers van de stad te houden, die met de nodige sigaren bezegeld werd.

Aan de grens bij Roozendaal bemerkten de verslaggevers dat er sinds een week toch het nodige was veranderd. De opvang was beter geregeld en ondanks het vele leed was er minder paniek en dagelijks reden er nu treinen van Roozendaal naar Antwerpen met terugkerende Belgen die het erop wilden wagen. Bij de grensplaats Putte mochten de Zwollenaren even te voet de grens oversteken:

'We deden het en waren met enkele stappen bij 't café'tje, waar de Deutsche mariniers hun verblijf hielden. Forsche, breede kerels zijn 't, bijna allen met snorren en kleine puntbaardjes. Ze maakten het zich gemakkelijk in het stroo of legden een kaartje. Er heerschte binnen een genoegelijke stemming. Buiten gingen de schilwachten met de korte sabel als bajonet op 't geweer gestoken ietwat grimmig op en neer. Met onze militairen konden ze het, naar ze vertelden, best vinden.'

Maar hoe was het nu in Antwerpen zelf? De Zwollenaren besloten in Roozendaal de trein te nemen; met de auto was een te groot risico omdat de Duitsers regelmatig auto's in beslag namen. De trein was volgepakt met Belgen, die tussen hoop en vrees verkeerden over wat ze aan zouden treffen. Het landschap uit het raam zag er doods en verlaten uit; de meeste landhuizen hadden de luiken gesloten; in de dorpen waren maar weinig mensen op straat. Antwerpen kwam in zicht: 'Puinhoppen wezen de plaatsen aan waar de Belgen huizen die in de vuurlinie stonden der buitenste forten hadden laten springen. Een groote uitgestrektheid was bezet met stompjes van boomen, waartussen kris en kras ijzerdraadversperringen waren aangebracht. Hier was een bosch weggekapt, de

sporen van brand maakten de vlakte zwart. In de verte zagen we een fort liggen met een vlag er op – de Duitsche.’

In de wijk Merxem moesten de passagiers uitstappen en na een strenge controle door de Duitsers te voet verder. De Zwollenaren wisten een plek te bemachtigen in een hotel, van waaruit ze de stad konden bezichtigen. Langs de Keizerley en de Meir waren alweer winkels geopend, de elektrische tram was weer in bedrijf en er waren geen verwoestingen te zien. Verderop, richting de Schelde, veranderde het beeld: ‘Plotseling reden we (met een rijtuigje) een straat in dat een toonbeeld van ellende opleverde. Een lange rij mooie, groote huizen, stond daar geheel uitgebrand en geblakerd, ten dele in elkaar gestort. Hier hadden de brandstichtende bommen hun uitwerking doen gelden. Elders was een bom dwars door een huis gevlogen (...) zoodat men in de wanordelijke kamers nog allerlei huisraad zag liggen en hangen. (...) Toen konden we de groote vlucht begrijpen; deeze gevoegd bij de mare van de wreedheid der Duitse soldaten moet de bevolking van deeze groote stad slechts één gedachte hebben gegeven... weg, weg van hier!’

In de belegerde stad, vol Duitse militairen en Belgische agenten die hun werk weer hadden opgepakt, voelden de Zwollenaren zich redelijk op hun gemak. ‘Te meer’ schreven ze ‘omdat we Hollanders waren, de “Freunde” van de overheerschers en de weldoeners van de overwonnenen.’ Dat merkten ze in hun hotel ‘Général Leman’ aan de Rue de la Commerce, dat bevolkt was met een luidruchtige groep Duitse officieren. ‘Eén der officieren had het ijzeren kruis nog maar kort geleden verworven en hierin werd aanleiding gevonden tot een reuzenfuif, die duurde tot diep in den nacht. Volksliederen werden uit volle borst gezongen en vrolijke verhalen deden de ronde. (...) De hotelhouder verzekerde ons dat er door Duitse officieren zeer veel champagne wordt gebruikt.’

De Zwollenaren schoven ‘in een gezellig kringetje’ aan tafel bij de Duitse militairen, bewonderden hun wapens, hieven het glas en rookten menige sigaar. Bijna precies op hetzelfde moment begon ruim honderd kilometer verder de eerste

slag om Ieper, die duizenden Duitse, Britse en Franse militairen het leven zou kosten.

De volgende dag gingen de Zwollenaren opnieuw Antwerpen in. En bij nadere beschouwing, ondanks de hier en daar nog smeulende puinhopen, was hun totaalindruk dat de verwoestingen meevielen. Verreweg de meeste vluchtelingen zouden bij terugkeer hun woningen ongeschonden aantreffen. Sporen van plunderingen zag het gezelschap niet. Op de deuren van winkels in levensmiddelen stonden met krijt bevelen op de deur geschreven dat de zaak tegen 20 oktober (en die datum was al verstreken) weer heropend moest zijn. Zo niet dan werd het perceel opengebrouwen en werden de aanwezige goederen verbeurd verklaard. Tot slot merkten de Zwolse verslaggevers op: ‘De verantwoordelijkheid om de vluchtelingen aan te raden naar Antwerpen terug te keren, durven wij niet op ons te nemen, daartoe was ons bezoek te kort en ons onderzoek te oppervlakkig, doch dit in aanmerking genomen, kunnen wij als onze indruk weergeven dat de burgers te Antwerpen kalm en rustig hun werk kunnen verrichten en van de Duitschers geen overlast zullen ondervinden.’⁸

Terug naar huis

De Zwollenaren zaten er niet ver naast. Er waren in België zeer onveilige gebieden – daar waar het front was – maar ook genoeg plekken waar het gewone leven zijn loop kon hernemen, zoals in Antwerpen. Het gemeentebestuur van die stad had er alle belang bij dat op zijn minst de ambtenaren weer terugkeerden. Op 24 oktober schreef het college van burgemeester en schepenen aan de Nederlandse burgemeesters dat het meer dan tijd was dat het gevluchte stadspersoneel terugkeerde. De brief was voorzien van een dreigement: ‘Wie op gezegden datum (31 oktober) zijn dienst niet hernomen zal hebben, zal als ontslagen aangezien worden.’⁹ De burgemeester van Zwolle hielp een handje door mee te delen dat Belgen bij de politie een verzoek konden doen om gratis terug te kunnen reizen.¹⁰

Door al deze berichten begonnen meer en meer Belgische vluchtelingen in Zwolle hun koffers te pakken. Begin november schreef een

De ene vreemdeling is de andere niet

De Belgen werden zeer gastvrij in Zwolle ontvangen. De zigeuners die af en toe de stad bezochten, werden geheel anders bejegend, zoals blijkt uit een berichtje in de Zwolse Courant van 24 maart 1915:

'Gistermiddag is uit de gemeente Oldebroek een zestal zigeunerwagens naar Zwolle gekomen en onder begeleiding van marechaussée en politie aan den Ouden Deventerstraatweg opgesteld. Heden vertoefde daar het merkwaardige zwerversvolkje onder bewaking der marechaussée. De mannen bezochten de paardenmarkt alhier, terwijl de vrouwen en kinderen blij waren met bezoek en door bedelen en waarzeggen een geldstukje trachtten machtig te worden. Vermoedelijk zullen de zigeuners vandaag nog verder worden getransporteerd in de richting Raalte-Deventer.

De begrafenisstoet van een Belgische overste, de luitenant-kolonel der genie E. de Pauw, trok veel bekijks in de stad. (Collectie HCO)

vluchteling aan zijn Zwolse gastheer en gastvrouw dat hij met zijn gezin behouden in Merxem bij Antwerpen was aangekomen. Zij hadden alles teruggevonden zoals ze het verlaten hadden. Ook was hij naar de verwoestingen in Antwerpen gaan kijken, om tot dezelfde conclusie te komen als de avontuurlijke Zwolse verslaggevers: het was niet zo erg als men had gedacht. Vlees, brood en melk waren weer redelijk goed te krijgen en de Duitsers gedroegen zich zeer beleefd en vriendelijk tegen de bewoners.¹¹ De laatste maanden van 1914 daalde het aantal vluchtelingen in Nederland razend-

snel: begin oktober waren het er nog 720.000, in december nog maar 124.000. Vanaf begin 1915 bleef het aantal tot het eind van de oorlog steken op ongeveer 80.000.

In november 1914 was het aanmerkelijk rustiger geworden in de Zwolse opvangcentra. Het geïmproviseerde schooltje voor de Belgische kinderen in de Atlas bijvoorbeeld kon worden opgeheven omdat de onderwijzers die daar vertoefden hun werk op de scholen in Antwerpen konden hervatten. Toch bleven er nog vluchtelingen in Zwolle achter, zoals de vrouwen met kinderen waarvan de mannen in het leger waren. Ook waren er nog mannen die om veiligheidsredenen niet terug konden keren. Maar, in zijn algemeenheid: wie vertrekken kón, reisde af. Veel Belgen gaven uiting aan hun dankbaarheid voor de verzorging door de Zwollenaren. Zo schreef Joseph Boddaert, bediende bij het Belgisch Staatsspoor: 'Gelieve ook, geachte Heeren en Mevrouwen, in onzen naam den inwoners der stad Zwolle onzen hartelijken dank te brengen en hen te zeggen hoe gevoelig wij zijn voor de moeite en last welke zij zich getroost hebben voor ons.'¹²

Van Zwolle naar Harderwijk

Een geheel andere status dan de vluchtelingen hadden de Belgische krijgsgevangenen. Het waren militairen die bewust (desertie) of onbewust de Nederlandse grens waren overgestoken en op grond van de internationale regels gevangen waren genomen. Hun internering kostte de Nederlandse regering heel wat hoofdbreken. In snel tempo werden kampen voor hen gebouwd, de grootste in Gaasterland, Amersfoort en Harderwijk. In augustus en september werden de krijgsgevangenen in Zwolle zo snel mogelijk naar die kampen doorgestuurd. Toen daar capaciteitsproblemen ontstonden, werd half oktober 1914 een tijdelijk interneringskamp ingericht in de Broerenkazerne (tegenwoordig is hier het Conservatorium gehuisvest). Er was plaats voor ongeveer 350 militairen.

Hoewel het plein voor de Broerenkerk er door het dubbele prikkeldraad uitzag als een geïmproviseerde gevangenenplaats, was de bewaking op het laagst denkbare niveau. De gevangen

Het tijdelijke interneringskamp voor de Belgische militairen op het Broerenkerkplein. Links de Librije, rechts de Broerenkazerne. (Collectie HCO)

Belgische militairen, waaronder vijf generaals, namen al gauw volop deel aan het Zwolse leven; ze bezochten kerkdiensten en concerten, speelden voetbalwedstrijden tegen de plaatselijke verenigingen en ontvingen hun vrouwen en kinderen. Hun betekenis voor de Zwolse middenstand was de Zwolsche Vereeniging voor Handel en Industrie niet ontgaan. Toen hun vertrek uit de stad dreigde, schreef de vereniging een brief aan de minister van Oorlog: 'Hierbij is gewezen op groote schaden aan vele neringdoenden, daar zij bij verplaatsing van die militairen [uit Zwolle] verstoken zullen blijven van de leveranciën ten behoeve van het onderhoud van die militairen. Daarbij brengt het bezoek van familieleden der geïnterneerden levendigheid en ook verdienste aan voor onze gemeente.'¹³

Het verzoek mocht niet baten: de krijgsgevangenen in de Broerenkazerne zouden eind januari 1915 verhuizen naar het grote interneringskamp bij Har-

De Zwolse middenstand speelde ook in op de aanwezigheid van de Belgen, hier een advertentie in de Zwolse Courant van 16 november 1914 voor rookgerei met de veelzeggende naam 'La Hollande'.

Het interneringskamp in Harderwijk bestond oorspronkelijk uit een tentenkamp. (www.jeangustaveschoup.wordpress.com)

Onderofficieren in een barak in het geïnterneerdenkamp in Harderwijk. (www.inteneringskampenbelgischevluchtelingen/afbeeldingen)

derwijk, één van de drie grote Belgenkampen van ons land. In oktober 1914 waren daar al zo'n dertien duizend krijgsgevangenen ondergebracht. Aanvankelijk in kazernes en in een tentenkamp buiten de stad. Aan het eind van het jaar, bij het naderen van de winter, werd het tentenkamp vervangen door een barakkenkamp van vijftig barakken. In 1915 verrees er een compleet houten dorp met een school, kerk, hospitaal, gevangenis en bad- en wasgelegenheden. Er werden zelfs gezinsbarakken gebouwd voor geïnterneerden die zelf in het onderhoud van hun gezin konden voorzien.¹⁴

Het bijna vier maanden durende verblijf van de geïnterneerden in de Broerenkazerne had een warme band tussen de Belgen en de Zwollenaren gesmeed. Het afscheid ging dan ook niet onopge-

Onderofficiersbijlirtaal in het barakkenkamp der Geïnterneerden te Harderwijk

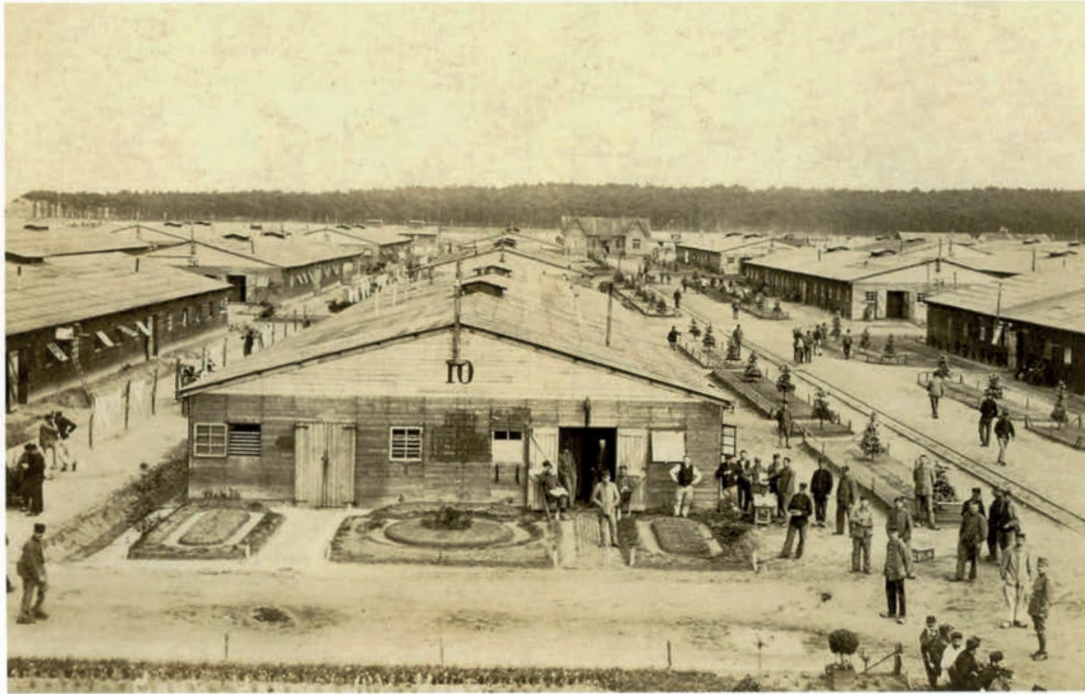
merkt voorbij. Op 26 januari 1915, een dag voor hun vertrek, werd een afscheidsavond georganiseerd door de Zwolse Commissie voor Ontspanning en Ontwikkeling:

'In de opvallende, in zoo zuivere stijl opgetrokken kazerne-kantine, had daar (...) de laatste dier avonden tot ontspanning plaats. In den kouden winternacht was het daarbinnen warm en gezellig. Niet alleen omdat de kachel er lustig brandde, of door een der geïnterneerden zelf vervaardigde schilderijen die den wand versierden en de gansche zaal op zoo schilderachtige wijze met Belgen en Nederlanders gevuld was, hier zittend op tafels, daar op stoelen of staande (...) maar vooral daarom was het zo gezellig omdat iedereen hier van goeden wil was. Een stemming van vrede en tevens van groote opgewektheid heerschte in de zaal.'

Er werden liederen gezongen in het Frans en het Nederlands en Belgen en Nederlanders speelden viool en piano. Een Zwolse leraar Frans bracht de gemoedstoestand van de aanwezigen onder woorden om te besluiten met een 'Oorlog aan den oorlog!' De hoogste Belgische officier sprak tot slot een dankwoord uit aan de leden van de Zwolse Commissie. Alle geïnterneerden ontvingen een metalen vlaggetje ter herinnering aan hun verblijf in Zwolle, versierd met de kleuren van de Nederlandse en Belgische vlag. Bovendien was de naam en het soldatenummer van de geïnterneerde erin gegraveerd.¹⁵ Maar aan het vertrek viel niet te ontkomen. Op 30 januari 1915 was het zover:

'Hedenmorgen zijn onze geïnterneerden vertrokken. Rondom het prikkeldraad bij de Broerenkazerne had zich om ruim negen uur een dichte drom belangstellenden opgesteld, teneinde bij het vertrek aanwezig te zijn. Daarbinnen liepen de Belgische militairen nog in groepjes op en neer, pratend en rookend – tot het sein weerklonk en zij zich in het gelid stelden.

Velen van hen waren bepakt en gezakt. De politie droeg zorg voor een goeden doorgang en toen vertrok de stoet der Belgen in alle stilte van de kazerne, waar ze zoo lange tijd een prettig onderdak vonden. Een "salut, salut!" of "Vive Zwolle" weerklonk, door stemmen uit het publiek met een afscheidsgroet beantwoord.'

*Het geïnterneerden-
kamp in Harderwijk.
(Coll. Streekarchivari-
aat NW Veluwe)*

*Belgische officieren
klaar voor hun vertrek
uit Zwolle. (Collectie
HCO)*

Tussen de Zwolse familie Van Bomhof en de Belgische officieren Emile van Hove en Gustave Krier waren zulke hartelijke betrekkingen ontstaan dat ze hen in 1915 opzochten in Harderwijk. De kinderen Van Bomhof, Wilhelmina, Berend en Geertje zijn aangeduid met de cijfers 1, 2 en 3. Tussen hen in zit Gustave Krier. Emile van Hove, staand, is aangeduid met nummer 4. (Collectie HCO)

Door het ontbreken van muziek bij hun vertrek (de geïnterneerden waren maanden geleden met vrolijk trompetgeschal de stad binnengekomen) was de stemming onder de Zwollenaren en de geïnterneerden weemoedig. De verbroederingsring bleek nog eens aan het station waar aan het afscheid nemen bijna geen einde kwam. In Harderwijk zullen ze het wel vol houden, merkte de verslaggever van de *Zwolse Courant* op, maar het zal er niet zo knus en gezellig zijn als hier.

Op den rand van het pauperisme

Na het vertrek van de geïnterneerden en een groot deel van de vluchtelingen in januari 1915 werd in de krant het oog wat meer op de noden van de onderlaag van de Zwolse bevolking gericht. Want hier en daar werd er met argusogen naar al die hulp voor de Belgen gekeken. Werden die misschien voorgetrokken? Zo plaatste de *Zwolse Courant* een vinnige discussie tussen twee Zwollenaren over een Belg die een baan als kuiper bij de gemeente had gekregen. Voortrekken in een

tijd van werkeloosheid meende de een; daar is geen sprake van pareerde de ander. Ik heb bij zijn aanstelling onmiddellijk gevraagd: 'Kan geen Zwolse werkloze aan dat baantje worden geholpen?' Hij merkte ook nog fijntjes op dat de kuiper inmiddels weer naar Antwerpen was vertrokken.

Hoe dan ook, de Zwolse werklozen en behoeftigen hadden steun meer dan nodig. De werkloosheid was hoog, de lonen en uitkeringen laag en de prijs van de levensmiddelen was sinds het uitbreken van de oorlog flink gestegen. Hoe nijpend de situatie was, leert een verslag in de krant over de werkzaamheden van de Vereniging 'Kindervoeding'. Vóór de oorlog deelde de vereniging maaltijden voor kinderen uit in de manege. Nu dit gebouw door vluchtelingen werd bewoond, was de vereniging in de winter van 1915 uitgeweken naar gebouw Concordia (daarvoor en daarna 'de Atlas') aan de Ossenmarkt, waar de afgelopen maanden Belgische onderwijzers kinderen van vluchtelingen les hadden gegeven. In de grote zaal werden nu vanaf januari 1915 maaltijden verstrekt. Inmiddels hadden zich al ruim honderd kinderen ingeschreven:

'De ruime zaal leent zich uitstekend voor dit doel. Om de dansvloer zooveel mogelijk te sparen, moeten de kinderen bij 't binnentreden hun klompen uitdoen en in daartoe speciaal gemaakte rekken plaatsen. In verschillende rijen zijn kleine tafeltjes tot lange tafels saamgeschikt, terwijl de kleinen op stoeltjes zijn gezeten en zich het dampende eten, door tal van dames opgediend, blijkbaar laten smaken. Het eten wordt in het sous-terrain gekookt, waar vier kookpotten hiertoe voldoende gelegenheid geven. Een drietal kookvrouwen is er druk mee.'¹⁶

Deze vorm van kinderplicht was geen gevolg van de oorlog. Gebrek aan eten, kleding en brandstof was voor een min of meer vaste groep mensen in Zwolle elk jaar weer een groot probleem. Door de oorlog was er echter een nieuwe groep hulpbehoevenden bijgekomen: de echtgenotes en kinderen van de mannen die als dienstplichtige of als reservist uit Zwolle waren vertrokken. Zij kregen weliswaar van de gemeente een vergoeding, maar die was onvoldoende. De SDAP

Twee gezichten van de oorlog, de armen die zich geconfronteerd zagen met hogere prijzen en de oorlogswinstmakers, weergegeven in het politiek-satirische tijdschrift De Notenkraaker. Getekend door Leo Jordaan en Albert Hahn. (Collectie auteur)

(Sociaal-Democratische Arbeiderspartij) en de Zwolse Bestuurdersbond deden hun beklag bij B en W:

‘Met leedwezen constateren zij dat ook in onze gemeente in tal van gezinnen van militie- en landweermannen (de reservisten) die nu reeds maanden genoodzaakt zijn van de toegekende vergoedingen te leven, het levenspeil aanmerkelijk daalt, waardoor velen die tot den een betrekkelijken welstand genietenden arbeidersstand of kleine burgerij behoorden, tot op den rand van het pauperisme worden gebracht.

Naarmate de mobilisatie langer duurt komen de gevolgen van het wekelijksch stijgend tekort scherper aan het licht. De winter maakt het leven duurer; van het loon dat in normale tijden verdiend wordt, kost het in dagen als deze reeds grote moeite om rond te komen; de kleine reserve die in verschillende gezinnen nog aanwezig was, is opgeëtd.¹⁷

Met tal van voorbeelden lieten de SDAP en de Bestuurdersbond zien dat de vergoeding van de gemeente minder dan de helft bedroeg van het gemiddelde weekloon van een vakman arbeider, dat tussen de tien en vijftien gulden per week schommelde. Maar het verzoek om een hogere vergoeding mocht niet baten. De gedachte van een vrouw die meende dat er geld werd ingehouden ten behoeve van de Belgische vluchtelingen, werd naar het rijk der fabelen verwezen. Maar wat niet te ontkennen viel, was dat hoe langer de oorlog duurde, hoe groter de problemen voor de bevolking werden.

In de dagen voor het Sinterklaasfeest hielp de *Zwolse Courant* de middenstand een beetje door erop te wijzen hoeveel moois er te koop was. Wel betwijfelde de krant of Sinterklaas even druk gevierd zou worden als in andere jaren, nu ‘de menschheid en haar beschaving lijdten onder den gruwelijken oorlog, en ook omdat in deze

Sinterklaas 1915, tekening van Leo Jordaan in *De Notenkraker*: 'Klein jochie dat liep 's avonds laat // Zoo zielig eenzaam langs de straat // Hij was al urenlang op 't pad // En had geen boterham gehad // Z'n voeten deeën hem zoo'n zeer // Van moeheid viel hij bijna neer // Toch sjouwd'ie door met trage pas // Omdat er thuis geen kachel was // Hij kwam voorbij een winkelruit // Daar keek-ie haast z'n oogen uit // Man! als-ie nu een kwartje had // Dan kocht-ie, nou, hij wist wel wat!', enzovoort. (Collectie auteur)

economisch zorgvolle tijden zuinigheid een eerste vereiste is.¹⁸

Licht in de duisternis

De sombere tijden duurden voort, ook in 1915, maar het leven ging door. De moderne tijd kreeg dat jaar een belangrijke nieuwe impuls. Op 4 maart 1915 leverde de gloednieuwe IJsselcentrale voor het eerst elektrische stroom aan 42 van de 99 afnemers die een contract hadden afgesloten. Dat waren met name de grotere winkelbedrijven:

'Het schitterend witte licht [straalde] in vollen glans en verschillende onzer winkelstraten [verheugden] zich in een nieuwen luister, die aan onze oude stad een modern en vrolijk aanzien gaf. Aan de étalages van hen, die in hun winkelkasten en magazijnen de nieuwe lichtbron deden vloeien, was bijzondere zorg besteed.'

Het Zwols Dilettanten Orkest trok om acht uur 's avonds vergezeld door een ongekend grote groep Zwollenaren van de Nieuwe Stadsherberg langs de Melkmarkt en over de Diezerstraat om langs den Badhuiswal door de Smeden en Diezerstraat terug te keren:

'Voor elke elektrische verlichting werd halt gehouden en een nummertje ten beste gegeven. Aardig was (...) de afspraak van de verschillende aangesloten het elektrisch licht niet eer te ontsteken dan wanneer de muziek voor de deur kwam. Op dat oogenblik werden de schakelaars omgedraaid en stroomde het elektrische licht door het magazijn en over de straat.'¹⁹

Begeerlijker dan ooit zullen de producten in de winkelkasten, de voorlopers van de latere etalages, de meegelopen Zwollenaren hebben geleken. In het heldere nieuwe licht leken ze wonderbaarlijk dichtbij maar nog even onbereikbaar ver weg als voorheen. In 1915 was er voor het eerst een beetje licht in de duisternis, maar dan wel in de letterlijke betekenis van het woord.

Bronnen en literatuur

HCO, *Handelingen van den raad der gemeente Zwolle*, 1914 en 1915

Moeyes, Paul, *Buiten schot; Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*, derde herziene en uitgebreide druk maart 2014

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant (POZC) jaargang 1914 en 1915

Verslag van den toestand der gemeente Zwolle, 1914 en 1915

Noten

1. Paul Moeyes, p. 81-130
2. *Verslag van den toestand der gemeente Zwolle*, 1914
3. Paul Moeyes, p. 81-130
4. Paul Moeyes, p. 104
5. *POZC*, 19 oktober 1914
6. *POZC*, 17 oktober 1914
7. *POZC*, 14 oktober 1914
8. *POZC*, 20, 21 en 22 oktober 1914
9. *POZC*, 30 oktober 1914
10. *POZC*, 29 oktober, 5 november 1914
11. *POZC*, 5 november 1914
12. *POZC*, 7 november 1914
13. *POZC*, 29 december 1914
14. Paul Moeyes p. 81-130
15. *POZC*, 29 januari 1915
16. *POZC*, 5 januari 1915
17. *POZC*, 23 januari 1915
18. *POZC*, 1 december 1914
19. *POZC*, 5 maart 1915

Het bankgebouw van de 'Geldersche Crediet Vereeniging' aan de Melkmarkt

In augustus 2015 werd het voormalige bankgebouw aan de Melkmarkt 1-5 door slopers met de grond gelijk gemaakt, evenals de daarnaast op Melkmarkt 7 en 9 gelegen zogenaamde 'Tijlpanden', twee eeuwenoude panden waarin Martinus Tijl eind achttiende eeuw de basis voor zijn uitgeverij en drukkerij legde. Met deze grootschalige sloop in de oude binnenstad wordt de weg vrij gemaakt voor de bouw van een groot winkelcomplex voor de Primark.

Jarenlang is er actie gevoerd voor het behoud van de panden, onder meer door de Bond Heem-

schut Overijssel, de Stichting Vrienden van de Stadskern Zwolle en de Stichting Levende Stads-geschiedenis Zwolle. Op 17 november 2005 werd er zelfs een speciale stichting opgericht door een aantal verontruste Zwollenaren voor het behoud van het voormalige bankgebouw, van de hand van architect G.L. van Straaten uit 1927 (Stichting Behoud Bankgebouw Van Straaten).

Doel van deze stichting was om dit bankgebouw, een voor Zwolle zeldzaam en gaaf voorbeeld van de architectuur van de Amsterdamse School, voor te dragen als gemeentelijk monu-

Marcel Overbeek

Het voormalige bankgebouw Van Straaten aan de Melkmarkt 1-5 in 2008. (Foto auteur)

De twee zogeheten Tijlpanden aan de Melkmarkt omstreeks 1980. (Collectie HCO)

ment en een nieuwe bestemming te geven. Later betrok de stichting ook het behoud van de beide voormalige Tijlpanden in haar plannen, omdat deze panden cultuurhistorisch van grote waarde zijn vanwege de nog in de kern aanwezig middeleeuwse bouwdelen, waaronder een kelder met kruisgewelven onder het pand Melkmarkt 7.

De gemeente Zwolle heeft dit deel van de Melkmarkt vanaf het begin van de planvorming bestempeld als 'de bankenlocatie', vanwege de aanwezigheid van twee grote vestigingen van de ABN AMRO- en de Rabobank op het terrein tussen de Voorstraat en de Melkmarkt. De geschiedenis van de banken op deze locatie gaat terug tot het begin van de twintigste eeuw, met de vestiging van een bankfiliaal aan de Melkmarkt nr. 3, in opdracht van de 'Geldersche Credietvereniging'.

NV Geldersche Credietvereniging

De NV Geldersche Credietvereniging (GCV) te Arnhem werd opgericht op 1 december 1866. Doel van de maatschappij was om 'kleine handelaars die dat behoeven en verdienen, ten dienste te staan door hun voor korten tijd krediet te verschaffen.' De oprichters waren dan ook kleinhandelaren en winkeliers, voor wie het verkrijgen van een lening vaak een groot probleem vormde. Het

principe van de kredietbank, gebaseerd op wederzijdse aansprakelijkheid omdat iedere kredietnemer ook aandeelhouder van de maatschappij moest worden, had zijn oorsprong in Frankrijk. De eerste Nederlandse kredietbank ontstond in 1853 in Amsterdam.

Het eerste kantoor van de Geldersche Credietvereniging was gevestigd aan de Rijnstraat in Arnhem. De personele bezetting bestond uit een boekhouder, een kassier en een 'jeugdigen bediende'. De nieuwe bank groeide al snel uit tot een bloeiende onderneming en er werden ook buiten Arnhem agentschappen gevestigd, zoals in 1867 in Zutphen. Het beginkapitaal uit 1866 groeide al twee jaar later uit tot 1,5 miljoen gulden. Het werkgebied van de bank beperkte zich in de eerste jaren tot Gelderland, maar spoedig werden ook agentschappen buiten Gelderland geopend, zoals in Tilburg (1870), Groningen (1872) en Maas-

Rechts: De ABN Amro Bank was van 1991 tot 2003 in het bankgebouw aan de Melkmarkt gevestigd. De ABN zat hier al sinds 1964. (Foto auteur)

tricht (1872). Bij het 25-jarig bestaan waren er elf kantoren, namelijk Arnhem, Deventer, Nijmegen, Maastricht, Doetinchem, Groningen, Zutphen, Tilburg, Wageningen, Apeldoorn en Tiel. In 1936 telde de Geldersche Credietvereniging uiteindelijk 66 kantoren, verspreid over het hele land.

Door de schaalvergroting in het bedrijfsleven keerde het tij zich echter tegen de kredietverenigingen. Een wetwijziging in het Wetboek van Koophandel in 1911, die naamloze vennootschappen verplichtte met vast kapitaal te werken, betekende het begin van het eind voor de kredietbanken in de oorspronkelijke zin. De GCV schafte het systeem van de onderlinge aansprakelijkheid en de relatie tussen kredietverlening en aandeelhouderschap af, de statuten werden gemoderniseerd en de bedrijfsdoelstelling werd steeds meer uitgebreid tot die van bankbedrijf in ruimere zin. In 1915 werd een overeenkomst aangegaan met de Nederlandsche Handels Maatschappij (NHM), aanvankelijk op grondslag van samenwerking. De NHM verleende de GCV een aanzienlijk krediet; de GCV verbond zich hiertegenover haar wissel- en effectenzaken door tussenkomst van de NHM te laten doen. Eind 1916 volgde een nadere aaneensluiting van de twee partijen via een onderlinge aandelenruil ter waarde van f 1.000.000,-. Er werden preferente aandelen gecreëerd, waarvan beide partners ieder 50 procent bezaten. Deze aandelenverdeling kwam echter onder druk te staan, omdat de NHM zich voorspoediger ontwikkelde dan de meer regionaal georiënteerde GCV. Uiteindelijk viel in november 1936 het doek voor de Geldersche Credietvereniging als zelfstandige bank, de onderneming ging toen op in de NHM. Bijna dertig jaar later, in 1964, ontstond uit de fusie tussen de Nederlandsche Handels Maatschappij en de Twentsche Bank de Algemene Bank Nederland (ABN). Weer een kleine dertig jaar verder, in 1991, fuseerden de ABN en de Amro Bank tot ABN Amro Bank. Na deze fusie werden veel filialen van beide banken overbodig en afgestoten. Het bankgebouw aan de Melkmarkt werd in 2003 voor het publiek gesloten, de publieksfuncties werden overgenomen door het Zwolse hoofdkantoor van de ABN Amro

aan het Stationsplein. Het gebouw kwam toen leeg te staan.

Het bankgebouw Van Straaten begin jaren zestig. (Collectie HCO)

De bouw van het Zwolse kantoor

In 1917 kreeg Zwolle een agentschap van de Geldersche Crediet Vereniging, dat werd gevestigd in een woonhuis aan de Ossenmarkt. In 1919 betrok de bank het woonhuis aan de Melkmarkt nr. 1, direct gelegen naast de Harmonie. Door de groei van de bank werd ook de nieuwe huis-

vesting al snel te klein en werd het naastgelegen pand Melkmarkt 3 aangekocht. Om de bank een moderne uitstraling te geven, werd in 1927 besloten om een nieuwe, eigentijdse voorgevel voor de beide panden te laten plaatsen.

Op 5 december 1927 werd een bouwaanvraag met bestek en tekeningen ingediend voor de 'verbouwing en uitbreiding van het kantoorgebouw der Geldersche Credietvereniging aan de Melkmarkt te Zwolle.' Het nieuwe kantoorgebouw, een ontwerp van de 'huisarchitect' van de Geldersche Credietvereniging, ir. G.L. van Straaten uit Arnhem, zou de plaats innemen van drie oude panden op de nummers Melkmarkt 1,3 en 5. Op een foto uit circa 1900 zijn de voorgevels van deze oude panden te zien. Het dubbele woonhuis Melkmarkt 1-3, gelegen naast de Harmonie, maakt de indruk nog uit de zeventiende eeuw te dateren. De begane grondverdieping van dit dubbele woonhuis werd

De Melkmarkt eind negentiende eeuw. Naast de Harmonie zijn de twee oude panden op de nummers Melkmarkt 1-5 nog te zien. Deze maakten eind jaren twintig plaats voor de nieuwe bank. (Collectie HCO)

Hommage aan architect en gebouw, gemaakt door Bert Dijkink. (Collectie auteur)

in 1919 in gebruik genomen als kantoor voor de GCV. In tegenstelling tot de protesten uit 2005 tegen de voorgenomen sloop van het bankgebouw en de Tijlpanden, riep de sloop van twee monumentale stadspanden aan de Melkmarkt 1-5 in 1927 blijkbaar geen bezwaren op en werd de bouwvergunning zonder problemen verleend!

Wel werd in het bouwbestek nog de zinsnede opgenomen dat de 'omtrekmuren van de te slopen panden voor zoover nog in goeden staat, weder gebruikt worden; alle binnenmuren en voorgevel echter worden geheel, inclusief fundeering, gesloopt.' Het lijkt er echter op dat bij de bouw van de nieuwe bank geen enkel oud onderdeel van de te slopen panden is gehandhaafd. Bij de bouw zijn aan weerszijden van de bank namelijk nieuwe, hoge scheidingsmuren opgetrokken aan de zijde van de Harmonie en het woonhuis Melkmarkt 7.

Uit het bouwbestek van 1927 wordt duidelijk dat het nieuwe gebouw een visitekaartje moest worden voor de bank, vooral door de toepassing van kostbare bouwmaterialen als Noors graniet, roestkleurige ruwe baksteen en Ettringer tufsteen bij de vensters. Het dak werd voorzien van donkerbruin verglaasde Romaanse dakpannen. Ook de toepassing van rijk geornamenteerde geveldelen als de gesmede stalen regenpijpen, wateropvangbakken, de stalen vlaggenstokhouder en de zwaar bewerkte houten buitendeur met cassettepanelen geven het bankgebouw een voorname uitstraling, hetgeen ongetwijfeld ook de bedoeling was van de directie van de GCV. Een bank in de periode van het Interbellum moest gezag en vertrouwen uitstralen en de monumentale architectuur van de Amsterdamse school droeg hiertoe bij. Dit geldt ook voor vele andere bankgebouwen die architect Van Straaten ontwierp in de jaren 1920-1938.

In het vaktijdschrift *Klei* van december 1931 wordt het nieuwe Zwolse bankgebouw in lovende bewoordingen besproken: 'Het gebouw te Zwolle verfraait het zoo gevoelige stadsbeeld, hetgeen in deze zeer lastig geweest moet zijn, zoo in de nabijheid van de oude kerk en andere oude gebouwen die op dit pleintje [bedoeld wordt de Melkmarkt] juist door het ruime uitzicht zoo de aandacht trekken. De Hr. van Straaten heeft met

zeer eenvoudige middelen een goede oplossing gekregen.'

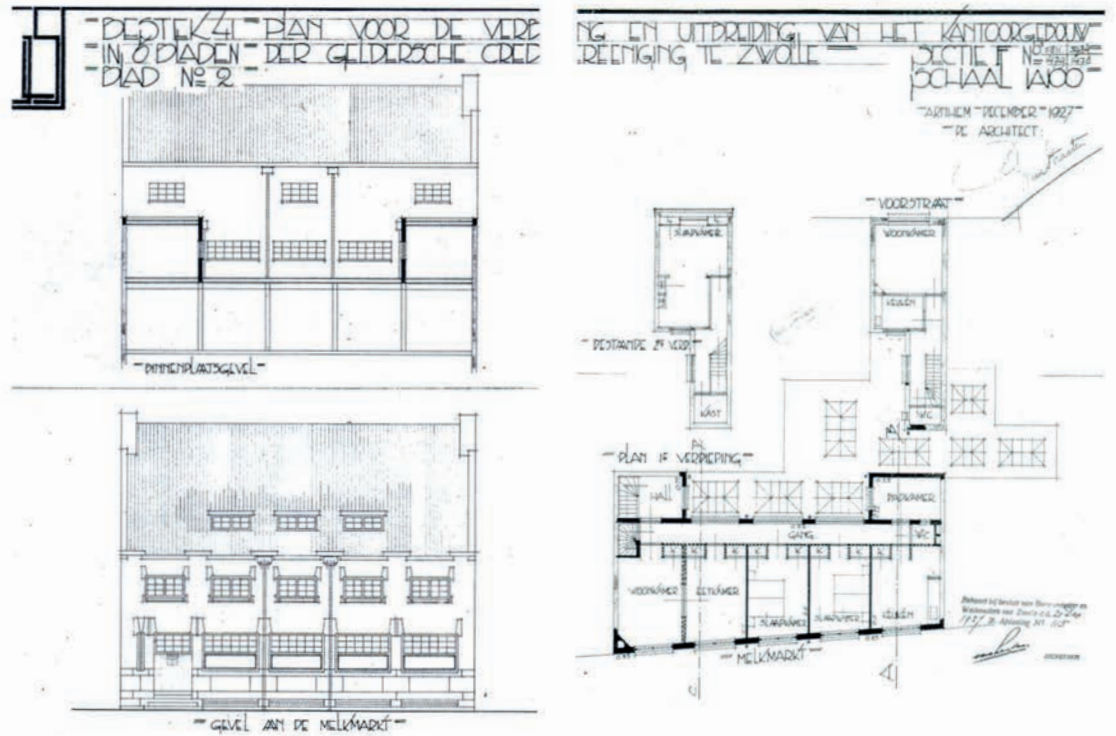
Het Zwolse bankgebouw beschikte over een kantooruimte en publieksruimten op de begane grond, gelegen op een verhoogde parterre en bereikbaar via een natuurstenen trap met hoofdingang aan de zijde van de Harmonie. De bovenverdieping bevatte de woonruimtes voor de bankdirecteur/bankbeheerder. De ruime en luxueuze huisvesting omvatte een hal, woonkamer, eetkamer, twee slaapkamers, een keuken en een badkamer. De directie was nogal trots op de moderne voorzieningen in het gebouw, zoals elektrische verlichting, gas, stromend water en centrale verwarming.

In 1970 onderging het bankgebouw een forse uitbreiding aan de achterzijde richting Voorstraat. De bestaande bebouwing werd grotendeels gesloopt en vervangen door een kolossaal nieuwbouwcomplex tussen café Stapps' Inn en het voormalige drukkerijgebouw van Tijn (toen al in gebruik als Gemeentearchief van Zwolle). Het ontwerp uit 1968 is van de hand van het architectenbureau Abma en Hazewinkel uit Amsterdam. Bij deze, voor het stadsbeeld ingrijpende grootschalige nieuwbouw, werd ook het oorspronkelijke bankgebouw betrokken. Het interieur werd grondig gemoderniseerd en de oude achtergevel verdween en werd opgenomen in het nieuwe complex. Gelukkig bleef bij deze ingreep de voorgevel aan de Melkmarkt geheel intact.

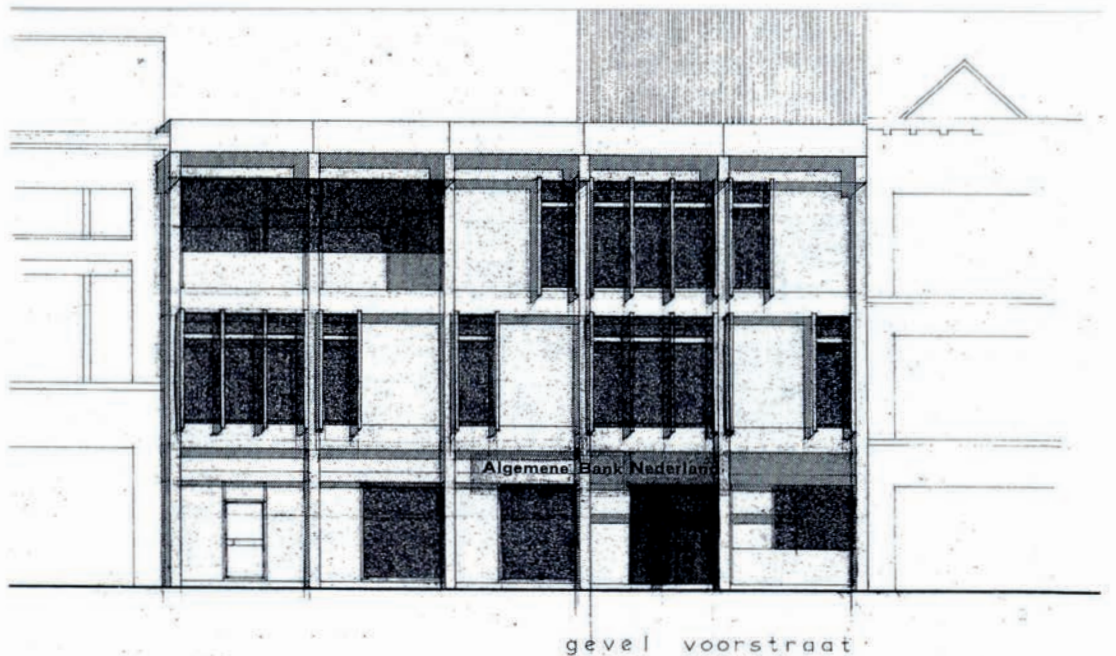
Architect Van Straaten

Bouwkundig ingenieur en architect ir. Gerhardus Lambertus van Straaten werd geboren op 3 november 1896 in Soerabaja (Nederlands-Indië). Zijn vader, Herman van Straaten, was een redelijk gefortuneerde bankdirecteur bij de Nederlandsche Handels Maatschappij. Zijn moeder heette Bianca Cramer. Van Straaten kwam op dertienjarige leeftijd naar Nederland en doorliep de HBS te Amersfoort. Na zijn eindexamen – midden in de Eerste Wereldoorlog! – was hij drie jaar gemobiliseerd. Daarna ging hij aan de Technische Hogeschool in Delft studeren, waar hij in 1923 zijn diploma als bouwkundig ingeni-

De bouwtekening van
het bankgebouw uit
1927. (Collectie HCO)

De bouwtekening voor
de uitbreiding van de
ABN Bank uit 1968
aan de Voorstraat.
(Collectie HCO)

eur behaalde. Vervolgens werkte hij twee jaar bij verschillende architecten, onder andere in Den Haag. Hij trouwde met Corrie (Cornelia Adriana) de Kanter (1897-1985), een generaalsdochter. Het echtpaar kreeg vijf kinderen: Herman (1922), Gerard (1924), Rob (1926), Jan (1931) en Peter (1935). In Den Haag werd in 1924 zoon Gerard geboren, die later als illustrator bekend werd. Ook zoons Rob (1926) en Peter (1935) volgden een tekenopleiding in Arnhem en werden beeldend kunstenaar.

Op 1 november 1925 vestigde Van Straaten zich als particulier architect in Arnhem, waar hij in 1933 het Stedenbouwkundig Bureau van ir. W.E.C. Schaap overnam. Daardoor trad hij vanaf toen ook op als stedenbouwkundig adviseur voor Gelderland. Na 1945 werd Van Straaten aangesteld als supervisor van de wederopbouw in een aantal door de oorlog getroffen Gelderse gemeenten, waaronder Bemmelen, Elst en Gendt.

Werk

Het werk van Van Straaten uit de periode 1920-1930 is nog sterk gericht op de stijlkenmerken van de Amsterdamse School, waarvan het Zwolse bankgebouw aan de Melkmarkt een markant voorbeeld is. Na 1930 zien we in zijn werk de invloeden van de Delftse school toenemen, met klassieke elementen als bakstenen gevels en steile zadeldaken gedekt met rode dakpannen.

Van Straaten werd na 1922 de vaste architect van de Geldersche Credietvereniging voor het ontwerpen en uitbreiden van de vele filialen van de bank. Hij ontwierp voor de GCV de bankgebouwen in Zwolle, Vlissingen, Zeist, Driebergen, Den Haag, Tilburg, Vaals, Utrecht, Den Haag, Bilthoven en Ede. Voor de ontwerpen van deze gebouwen maakte Van Straaten gebruik van stijlkenmerken van de Amsterdamse School. De meeste bankgebouwen die Van Straaten ontwierp zijn helaas inmiddels gesloopt, waaronder de kan-

De Grote Markt omstreeks 1935. Rechts van de Harmonie het nieuwe bankgebouw. (Collectie HCO)

Architect ir. G.L. van
Straaten. (Collectie
auteur)

toren in Vaals (1997), Bilthoven, Zeist en nu ook Zwolle. Het bankgebouw in Vlissingen uit 1932 bestaat nog, zij het verminkt door verbouwingen.

Naast deze bankgebouwen, villa's en landhuizen ontwierp Van Straaten verder een bedrijfsgebouw voor de jamfabriek 'De Betuwe' in Tiel en in 1935 het schakelgebouw voor de Provinciale Gemeentelijke Elektriciteits Maatschappij (PGEM) in Doetinchem. Dit complex, gebouwd in de trant van de Delftse School, bestaat nog en is op de monumentenlijst geplaatst. Verder is van het oeuvre van Van Straaten de vrijstaande villa 'Maliehoeve' in Velp behouden gebleven.

Van Straaten werd in juni 1933 bestuurslid van de het Geldersch Genootschap en voorzitter van de Schoonheidscommissie. Eind 1935 legde hij beide functies neer. Wel bleef hij tot 1942 lid van de Geldersche Onderwijscommissie. Na de Tweede Wereldoorlog was Van Straaten supervisor voor de wederopbouw van Bemmeloort, Elst, Gendt,

Heteren en Kesteren. In de naoorlogse jaren bouwde hij onder meer het hotel Haarhuis aan het Stationsplein in Arnhem, het hoofdkantoor van de Gemeentespaarbank aan het Gele Rijdersplein in Arnhem en het gemeentehuis van Dinxperlo. Hij overleed in 1978 op 81-jarige leeftijd in zijn woonplaats Arnhem.

Bronnen

Klei, Tijdschrift voor de belangen der Klei-Industrie (Jrg. 23, dec. 1931)

D.J. Wijmer, A.M. Tempelaars, Archief van de NV Geldersche Credietvereniging, 1866-1942, in Archiefinventaris NHM, Nationaal Archief, Den Haag 1998, inv.nr 2.20.01

Archief van de Geldersche Credietvereniging te Arnhem, 1866-1942

1946-1961; idealen en praktijk; de Vereniging 'Het Gelders Genootschap'

'Twee bankgebouwen door ir. G.L. van Straaten', in: *RK Bouwblad*, Jgr. 3 (juni 1932)

R.J. Goddard, *Geldersche Credietvereniging*, 1922

Archief Stichting Bankgebouw Van Straaten

HCO, bouwaanvraag, tekening en bestek bankgebouw Melkmarkt 1-5 (5 dec. 1927)

Dorine van Hoogstraten, *Architectuurgids van Zwolle van 1900 tot nu*, Waanders Zwolle, 2005

Hedendaagsche architectuur in Nederland, Kosmos, Amsterdam, 1937

De eerste steen van het bankgebouw uit 1929 heeft asiel gekregen in de tuin van de auteur... (Foto auteur)

Twee eeuwen de krant van Tijl

Aflevering 8: Het treurige einde van de beoogde hoofdredacteur

Het staartje van de prehistorie in het krantenvak heb ik nog meegemaakt. Het was de tijd dat journalistiek als een soort van roeping werd beschouwd. Er bestonden nog geen opleidingen voor, correspondenten kregen voor hun bijdragen drie cent per krantenregel betaald, je kreeg zwarte handen van het lood wanneer je als redacteur bij de opmaak van pagina's assisteerde en je mocht nog een stuk handgeschreven kopie bij de zetter inleveren. Hoofdredacteurs die het hameren op schrijfmachines beneden hun waardigheid achtten en liever het vergulde dopje van hun vulpen schroefden, hadden bij dat laatste een streepje voor. Mijn eerste hoofdredacteur zelfs twee streepjes. Mr. J.C. de Wit, die de *Zwols(ch)e Courant* tot 1961 leidde, had zo'n onduidelijk handschrift dat er maar één zetter in het bedrijf van Tijl te vinden was die het kon ontcijferen. Deze kreeg dan ook strijk-en-zet de dagelijkse hoofdredactionele column op het plateau van zijn zetmachine toegeschoven.

Leerling-verslaggever

Wie in mijn jonge jaren op een krantenredactie aan de slag wilde, moest wennen aan de gedachte dat je dat niet zomaar in een opwelling deed. Bijvoorbeeld als vrijblijvend probeersel om de beroepskeuze nog een beetje uit te stellen of als een niet onaantrekkelijk surrogaat voor een carrière in een glamourvol milieu. Hem (om maar te zwijgen over *haar*, die toen in de journalistiek sowieso geen kans kreeg) wachtte op zijn eerste dag een vriendelijke, niettemin ernstig kijkende collega die uitlegde dat het binnentreden in de journalistiek toch wel iets bijzonders was. Later kreeg je vanzelf door dat je zo'n uitspraak met een grote korrel zout moest nemen, maar toch... het gaf gelijk al een zekere druk op je ambitie. Je moest vooral niet denken dat je veel vrije tijd zou

krijgen. Journalist was je 24 uur per dag, zeiden ze.

Gerekend naar mijn eierzucht van toen om opwindende dingen te beleven en deze in flonkerende bewoordingen op te schrijven, moet ik bekennen dat het journalistieke metier mij als leerling een beetje tegenviel. Nadat ik overdag in het redactielokaal de soms bijna onleesbare kopij van boerencorrespondenten had zitten bewerken, waren het in de avonden voornamelijk saai vergaderingen die ik moest bijwonen. Die ene keer dat ik werd opgetrommeld om op een geleende racefiets naar een boerderijbrand te snellen en daar, hijgend aangekomen, door toekijkende boeren werd begroet met de woorden: 'Ier, daar ij' de raozende verslaggever..!', voelde ik me een beetje groeien.

Voorlopig kreeg ik alleen te doen met het obligate agendawerk dat de verantwoordelijke stadsredacteur graag gunde aan de jongste borst ter redactie. Daaronder viel ook een bezigheid die sinds vele jaren in de journalistiek vrijwel in onbruik is geraakt, namelijk het verslaan van begrafenissen. Deze voerden mij toen meermalen tot aan de rand van de groeve. Ik zie me daar nog staan met m'n bloknoetje te midden van een droefstarende menigte die soms door regen en meestal door sentiment werd overspoeld. De kleding op de dodenakker was een probleem voor een jonge leerling-verslaggever met een uiterst schaars traktement. Men diende in stemmig zwart of tenminste in gedekt grijs te verschijnen en die tinten behoorden niet tot mijn minieme garderobe. Maar dáár hadden ze iets op gevonden bij *de Zwolse*. In het telexhok op de redactie hing sinds jaar en dag aan een roestige spijker een zeer donkere, zeer ouderwetse, enigszins groen uitgeslagen winterjas. Warempel, ik voel nu nog steeds een beetje de schaamte die mij overviel toen ik op een zaterdagse voorjaarsdag in een drukke Thomas a

Willem van der Veen

De redacteuren (vlnr.) Hans Alma, Hans Schothorst, Jan Louwen en Cees Rotteveel waren na de oorlog aangesteld om een frisse wind door de redactie te laten waaien. (Particuliere collectie)

Kempisstraat met dat aftandse, mij veel te ruime kring om de schouders naar de begraafplaats bij de Agnietenberg fietste. Tijdens dat ritje en later, opgenomen in de naar het graf schrijdende stoet van onberispelijk geklede mensen, drong het diep tot mij door dat ik lichtjaren verwijderd was van de glamour die een enkele uitverkorene in de journalistiek ten deel valt.

Maar ja, in die tijd kwam het niet in je hoofd op om blijk te geven van ook maar enig zelfmedelijden. Als groentje moest je je wel groot houden op een redactie waarvan de leden een in mijn ogen imponerend zelfvertrouwen uitstraalden. Het meest keek ik op tegen het vierstal dat in 1946 was aangesteld om na de deprimerende oorlogssituatie een frisse wind te laten waaien door het oude Tijngebouw. Het kwartet werd gevormd door Hans Alma, Jan Louwen, Hans Schothorst en Cees Rotteveel. Nog flink wat jaren daarna sprak ik ze nog steeds met *u* aan. Terecht, dacht ik toen, want ze noemden zichzelf 'het brein van de redactie'. En daar zat wel een flinke dosis waarheid in.

De ommezwaai van Alma

Voorals Hans Alma maakte indruk door zijn kennis en levenswijsheid. Als dertigjarige maakte hij een opmerkelijke ommezwaai in zijn leven, toen

hij in 1946 bij de Zwolse Courant als redacteur werd aangenomen. Dit betekende namelijk zijn allereerste baan in de journalistiek. Vóór die tijd manifesteerde hij zich voornamelijk in uniform. In de lijn van de familietraditie lag het na zijn HBS-tijd voor de hand dat de jonge Hagenaar een militaire loopbaan koos, hetgeen hem linea recta naar een officiersopleiding voerde. Maar na de Duitse inval in mei 1940 en het snelle einde van de verouderde vaderlandse krijgsmacht in de ongelijke strijd met Hitlers leger werd Hans Alma voorlopig werkeloos. In de vijf bittere jaren die volgden, kreeg hij genoeg van alles wat met militarisme en oorlog te maken had. Hij kwam tot het inzicht dat hij ander werk moest zoeken en dat hij zijn onmiskenbaar schrijftalent – aan het licht getreden in de tijd dat hij meewerkte aan een personeelsblad voor militairen – beter kon gebruiken door een baan te veroveren in de dagbladjournalistiek.

Zijn sollicitatie bij de *Zwolse Courant* viel daar vlak na de bevrijding in goede aarde. Op de toen nog slechts zes leden tellende redactie kwam hij als geroepen en maakte direct indruk door zijn werkkraft en veelzijdige belangstelling. Als schooljongen had ik in 1947 al eens op de Melkmarkt tussen een dik opeengepakte supporterschare bewonderend naar Alma staan luisteren. Hij gaf toen voor het Tijngebouw via luidsprekers een live verslag van de voetbalwedstrijd Rigtersbleek – Zwolsche Boys. Een voor heel voetbalminnend Zwolle uiterst belangrijke wedstrijd tegen de Enschedese tegenstander, waarmee de toen nog jonge club een plaats in de hoogst bereikbare competitie – die van de eerste klasse Oost – in de wacht kon slepen. De krant in Zwolle had gezorgd voor een rechtstreekse geluidsverbinding met het veld in Enschede. Alma's enthousiaste stem schalde over de Melkmarkt en maakte grote indruk op mij als vijftienjarige scholier.

Alma kon alles en deed van alles op die redactie. Hij viel overal in als er ergens mankracht te kort kwam, redigeerde sportpagina's, schreef filmkritieken en recenseerde exposities van beeldende kunst. Met die laatste bezigheid raakte hij in conflict met de voorvechters van de abstracte kunst die in de jaren vijftig sterk in opkomst was. Hans

Alma had geen goed woord voor deze nieuwe kunststroming over en lokte heftige polemieken uit, onder meer met de toenmalige kunstpaus van de provincie Overijssel, dr. C.F. Diesch. Met die woordenstrijd verwierf hij zich het nodige gezag in het gauw aangebrande kunstwereldje.

Ook maakte Alma elke maand reportages van soms wel een pagina groot over oude stadjes, dorpen en streken in het omvangrijke verspreidingsgebied van *de Zwolse*. Bij dit reportagewerk werd hij vaak vergezeld door mijn vader, de Zwolse tekenaar en schilder Teun van der Veen, die veel illustraties maakte. Hun samenwerking kreeg een hoogtepunt in een avontuurlijke reis door Nederland en België, waarbij de twee Zwollenaren zonder een cent op zak hun kostje op straat bijeen scharrelden met goochelen (Alma) en sneltekenen (Van der Veen). Alma's verslagen en de illustraties van Teun vielen zo in de smaak dat ze eind jaren veertig landelijk in alle twaalf dagbladen van de GPD (Gemeenschappelijke Persdienst) verschenen.

De gezamenlijke belevenissen kregen even na 1950 een vervolg toen Hans Alma een gaatje in de markt van het naoorlogse Nederland ontdekte. Hij merkte dat er nauwelijks een boek te krijgen was over toeristische reizen naar vreemde oorden, zoals Spanje, een land waar bijna niemand in die tijd iets van wist, behalve dan dat er een burgeroorlog had gewoed en dat dictator Franco er de lakens uitdeelde. Toen er ook nog een bekende uitgeverij bereid bleek Alma's pennenvruchten in boekvorm uit te brengen, vroeg hij Teun van der Veen hem te vergezellen. In een tijd dat nog bijna niemand internationale reizen maakte, legden zij per openbaar vervoer in vier weken vijfduizend kilometer af en keerden terug met een schat aan Spaanse beelden en verhalen. Alma's eerste reisboek *Carmen zonder make-up* werd enthousiast ontvangen en had een lange reeks van lezingen door het hele land tot gevolg. Later volgden nog reisboeken over Joegoslavië, Zuid-Italië en Griekenland.

In de huidige tijd zouden journalisten van regionale bladen niet de kans krijgen om wekenlange, door hun krant betaalde buitenlandse

Hans Alma, de energieke journalist die in 1960 de nieuwe hoofdredacteur van de Zwolse Courant zou worden, maar een paar maanden voor zijn aantreden dodelijk verongelukte. (Particuliere collectie)

reizen te maken, maar Alma had een streepje voor bij *de Zwolse*. Is het gek dat hij een voorbeeld was voor iedere collega bij de krant. Door zijn werkkraft en veelzijdigheid kon hij een potje breken bij de Tijldirectie. Tegen het einde van de jaren vijftig werd hij gevraagd voor de functie van hoofdredacteur als opvolger van Ko de Wit die in 1960 met pensioen zou gaan. Maar helaas liep het allemaal anders. Een paar maanden later sloeg het noodlot toe. Met zijn vrouw Betty terugkerend van een tripje naar Italië raakte Hans Alma in april 1960 voor een brug in de Ardennen in een slip en botste met zijn Renault Dauphine frontaal op een andere auto. Het echtpaar overleefde het niet. Hun zontje Hans jr. bleef alleen achter.

Zwolse pers contra raad

In de jaren vijftig van de twintigste eeuw was het een en al gemoedelikheden in het Zwolse perswereldje, ondanks het feit dat de concurrentie veel groter was dan in later jaren toen Tijls dagblad het monopolie kreeg. In die eerste jaren na de oorlog visten vier andere kranten met eigen edi-

Een tafereeltje van vijf redactieleden – keurig ‘bedast’ – bij elkaar in het jaar 1958. Ze hebben zich kennelijk verzameld om een nationaal belangrijk nieuwsfeit uit de regio te behandelen. De jongste, Cees Granneman (geheel rechts), is kennelijk bezig met het tikken van het verslag, terwijl twee anderen (links beneden: Hein Eskens en Hans Schothorst) hem daarbij assisteren. Sportredacteur Wim van den Bosch (linksboven) is er ook bijgekomen met zijn opschrijfboekje, want die klust erbij als correspondent van een landelijk dagblad. Redacteur Johan Boetze (boven rechts) komt net het lokaal binnen en ontdoet zich van hoed en overjas. (Particuliere collectie)

ties in het Zwolse vijftigste mee en de redacties daarvan waren evenals *de Zwolse* ook allemaal in de binnenstad gevestigd. Vaak was het daar een gezellige boel met die persjongens. Te voet en op de fiets waren zij elk uur van de dag journalist. In de ochtend dronken ze op de Grote Markt – collega’s onder elkaar – koffie bij Peters, Beenen of de Harmonie. ’s Avonds ontmoetten ze elkaar weer in de zalen of etablissementen waar iets voor de krant te beleven viel. Op een gegeven moment gingen die persjongens zelfs met elkaar voetballen. En wel tegen een opponent die niet de geringste was, als men tenminste voetbalcapaciteiten buiten beschouwing liet. In 1951 ontstond er een reeks van jaarlijkse wedstrijden tussen leden van de Zwolse gemeenteraad en de Zwolse pers. En laat dat onderlinge afspraakje nu in korte tijd uit-

groeien tot een evenement dat in de jaren vijftig toeschouwersaantallen van tegen de zeventuizend trok in het steeds uitverkochte Gemeentelijk Sportpark (op de plek waar nu het PEC-stadion staat). Het was je reinste volksfeest. Begeleid door twee muziekkorpsen reden de raadsleden in rijtuigen en de journalisten in een open landauer feestelijk door de stad en werden op de Ceintuurbaan door een grote menigte opgewacht.

Het was destijds allemaal begonnen met een nogal onbenullig akkefietje tijdens een raadsvergadering in het oude stadhuis aan de Sassenstraat. De vergadering werd op een gegeven ogenblik geschorst omdat de raadsleden zich hadden te buigen over een agendapunt dat met gesloten deuren moest worden behandeld. De aanwezige perslui kregen van de voorzitter, burgemeester Strick van Linschoten, het verzoek om de zaal een tijdje te verlaten. Daar stonden ze te ijsberen op de gang. Toen een van de verslaggevers een leeg sigarettendoosje uit zijn handen liet vallen, begonnen de aanwezigen uit louter meligheid daar tegenaan te schoppen. Dit escaleerde in je reinste voetbalwedstrijd, waarbij enthousiaste kreten werden geslaakt. Het lawaai drong ook door tot de raadszaal, waar de plaatselijke politici werden afgeleid in hun beraadslagingen. Toen het ze te gortig werd, ging de Strick van Linschoten maar eens poolshoogte nemen op de gang. Hij trof het Zwolse journaal daar met verhitte hoofden aan en vroeg of men helemaal gek was geworden. Het incident liep, zoals verwacht, met een sisser af en eindigde zelfs met een verrassend compromis. Op voorstel van de burgemeester gingen de raadsleden in op de uitdaging van de journalisten om het geschil te beslechten op een echt voetbalveld. En zo geschiedde.

Hoed af

Over de burgemeester gesproken: jonkheer mr. G.A. Strick van Linschoten, was een sympathiek en ruimdenkend man die in alle eenvoud zijn voorname ambt uitoefende. Een frappant staaltje daarvan maakte ik persoonlijk mee toen ik – net gymnasiast af – als negentienjarige leerling-journalist pogingen ondernam om het vak onder de knie te krijgen. In de tweede week van mijn

Het voetbalelftal van de gezamenlijke Zwolse pers in 1951 bij de eerste jaarlijkse ontmoeting met het team van de Zwolse gemeenteraad. Vlnr. Hans Jacobs (Vrije Volk), Gijs van Keulen (Zwolse Courant), Jan Louwen (ZC), Hans Schothorst (ZC), Willem van der Veen (ZC), Dick Schraauwen (Ten Heuvels Krant), Siertsema (ZC), Cees Rotteveel (ZC), Ernst Stavenuiter (toen nog Overijssels Dagblad), Ben Zomerdijk (freelance), Johan Boetze (ZC) en keeper Alferink (Overijssels Dagblad). (Particuliere collectie)

intrede bij de Zwolse Courant stuurde de stadsredacteur mij naar een vergadering over een gemeentelijke kwestie die onder leiding van de burgemeester zelf stond. Waar het over ging ben ik totaal vergeten, maar ik weet als de dag van gisteren dat ik na afloop de stoute schoenen aantrok en op de burgemeester afstapte om hem een vraag te stellen. Hij keek mij aandachtig aan en schonk mij welwillend aandacht. Blij verrast krabbelde ik zijn antwoord op mijn bloknoetje en verliet de zaal. Een paar dagen later fietste ik in de Veerallee ter hoogte van het toenmalige pontje in de Willemsvaart. Plotseling zag ik dat van de andere kant een ietwat statige figuur naderde, ook op de fiets en met een hoed op het hoofd. Ja, ik zag het goed, het was burgemeester Strick van Linschoten, die helemaal achterin de Veerallee woonde, in de naar hem genoemde Strick van Linschotenlaan... Hij liet warempel even blijken dat hij mij herkende, en op mijn nederige groet nam hij – er ging een rilling over mijn rug – zijn hoed voor mij af.! Later, in mijn jeugdige verbazing over de onopgesmukte grandeur van een zo achtenswaardige en belangrijke figuur tegenover een snotneus van de krant,

wist ik het subiet zeker: die man kon voor mij nooit meer stuk..

(Wordt vervolgd)

Jhr. mr. G.A. Strick van Linschoten, burgemeester van Zwolle van 1946 tot 1959, was een der initiatiefnemers van de jaarlijkse voetbalwedstrijd Zwolse Raad - Zwolse Pers, die een traditioneel volksfeest werd. Tekening Teun van der Veen. (Particuliere collectie)

Recent verschenen

Redactie

Dirk J. de Vries en Henry Kranenburg (red.), *ONZichtbaar Zwolle, Archeologie en bouwhistorie van de stad*, SPA-uitgevers, Zwolle 2015. 372 pp. ISBN 978 90 8932 126 8. Prijs € 34,95.

Dit kloekke boek geeft de nieuwste inzichten op het gebied van archeologie en bouwhistorie van de afgelopen vijftig jaar weer. De artikelen van de verschillende deskundigen, archeologen en bouwhistorici, beschrijven een selectie van de meest interessante vondsten sinds 1973 en van het historisch onderzoek dat vanaf 2009 naar ruim vierhonderd gebouwen in de binnenstad van Zwolle is gedaan. Veel van de bouwgeschiedenis is niet direct zichtbaar aan de panden, vandaar de titel *ONZichtbaar Zwolle*. Maar in dit boek worden ze zichtbaar gemaakt.

Het beschreven archeologisch onderzoek geeft nieuwe inzichten over het ontstaan en de ontwikkeling van de stad. De kern van Zwolle gaat volgens hen terug tot de periode 825-850. Mogelijk is een rechthoekige stadsmuur tot de Grote Aa geplaatst na 1230. In enkele panden aan het Grote Kerkplein, de Kamperstraat en de Korte Kamperstraat is een muur van ca. zeventig cm dikte

aanwezig. Opmerkelijk is dat er tijdens alle opgravingen in de laatste dertig jaar in de binnenstad nog nooit sporen van de grote stadsbrand in 1324, waarbij een groot deel van de bouwwerken in de stad verwoest zou zijn, gevonden zijn.

Bouwhistorici beschrijven de specifieke Zwolse dwarshuizen. Deze huizen hebben vaak een gemeenschappelijke scheidingsmuur en laten veel bouwsporen zien bij latere vernieuwingen of uitbreidingen. Er zijn ook nog veel muurhuizen aanwezig, die tegen de stadsmuur werden gebouwd. In het artikel hierover worden veel huizen in de Koestraat, Korte Kamperstraat en de Buitenkant beschreven. Toen na 1790 de verdedigingsfunctie van de stad werd afgeschaft, verdween ook de buitenzijde van de muur uit het zicht. Ook daar werden toen huizen tegen gebouwd of doorgetrokken.

Uniek zijn de Zwolse houten kappen. Aanvankelijk werd voor deze dakkappen eikenhout gebruikt, maar in de loop van de zeventiende eeuw kwam naaldhout hiervoor in de plaats. Dit leidde in de achttiende eeuw tot een vernieuwde kapconstructie wat Zwolse kap werd genoemd. In de loop van de negentiende eeuw kwam er door introductie van moderne constructies een eind aan dit type kap.

Een paar panden worden uitgebreid beschreven, zowel het interieur als de gevel en de bewoningsgeschiedenis. Melkmarkt 10, het pand waar jarenlang boekhandel De Slegte in gevestigd was, heeft prachtige zeventiende-eeuwse plafondbeschilderingen. Dit is nu niet meer zichtbaar na de renovatie van het interieur.

Het onderzoek naar pand Melkmarkt 14 toont aan dat de gevelversiering vergelijkbaar is met het werk van de steenhouwer Gerrit Lambers van Culenborch. Deze was niet alleen in Kampen werkzaam, maar ook in Zwolle.

Veel meer monumentale panden worden in dit interessante boek beschreven: in de Diezerstraat, op het Noordereiland en het kloostercomplex van de Bethlehemskerk.

Koen Bril, Mieke Conijn, Josien in 't Hof,
Wij zijn het landschap, 15 kunstwerken en gedichten geïnspireerd door de Canon van Overijssel.
Deventer 2015. 138 pp., gebonden, geïllustreerd,
ISBN/EAN 978-90-809270-0-1. Prijs € 15,-.
Te bestellen via: info@kunstenlab.nl

Toen de *Canon van Overijssel* bij de IJssel-academie was verschenen kwam het idee op om de geschiedenis ook op een andere manier bij de bewoners van Overijssel onder de aandacht te brengen. Het Kunstenlab in Deventer heeft daartoe met medewerking van plaatselijke historische verenigingen en gemeenten vijftien kunstwerken in de provincie gerealiseerd.

Als thema voor het kunstwerk in Zwolle is gekozen voor de werkloosheid in de crisisjaren van 1929 tot 1940. De werklozen die in de werkverschaffingsprojecten werkten moesten zwaar werk verrichten, vooral grondwerk. In Zwolle waren toen veel werklozen. In 1930 waren er 528 werkloze mannen, dat liep op tot 1637 in 1936. Dat was 4,5 procent van de bevolking. Zij moesten verplicht deelnemen aan de werkverschaffingsprojecten. Er werd onder meer gewerkt aan het grondwerk voor de Hortensiastraat. In Assendorp

werd toen veel gebouwd. Daardoor ontstond de behoefte aan een verbindingsweg tussen de wijken Assendorp en Wipstrik. In 1936 werd een ontwerp voor een brug over het Almelose Kanaal gemaakt. De omstandigheden waaronder gewerkt moest worden waren echter erg slecht. Het was zwaar werk, dat de meesten nog niet eerder gedaan hadden. Ook hadden ze geen goede werkkleding. Soms stonden ze met hun blote voeten in het water of in de modder. Kunstenaar Matthijs Bosman heeft dat uitgebeeld op een plaats waar gewerkt werd. Hij heeft grote platen bruin beton gemaakt, waarin voetafdrukken, schoenaafdrukken van de werkers en kruiwagensporen te zien zijn. Dit kunstwerk is aan het eind van de Hortensiastraat vóór de brug over het Almelose kanaal bij het fietstunneltje onder de Leo Majorlaan aangebracht.

Frank Inklaar, *Ken je Zwolle, De Hanzestad in 250 vragen.* WBooks Zwolle 2015. 160 pp.
ISBN 978 94 625 8104 3. Prijs € 14,95.

De pubquiz scoort tegenwoordig goed, voetbalquizen zijn ook heel populair en nu bestaat er ook een heuse quiz over Zwolle. In 250 vragen, verdeeld over tien verschillende thema's, komen allerlei facetten van de stad aan bod. Je kunt je eigen kennis testen, maar dat ook doen samen met anderen. Zeker een leuk gezelschapsspel voor de lezers van het *Zwols Historisch Tijdschrift!* Schrijver en historicus Frank Inklaar staat garant voor de verantwoorde inhoud.

Mooi uitgevoerd, met historische foto's en eigentijdse opnames van de hand van fotograaf Joop van Putten.

In memoriam Jan Borst (1943-2015)

Jaap Hagedoorn

Kort na de aankondiging van het overlijden van oprichter en eerste voorzitter Nico Habermehl (*ZHT* 2014 nr. 4) van de Zwolse Historische Vereniging moet ik tot mijn spijt nu onze medeoprichter Jan Borst gedenken, die op 28 juli jl. overleed. Jan was in de jaren zeventig en tachtig als bibliothecaris en archivist werkzaam bij het Gemeentearchief Zwolle, toen nog aan de Voorstraat gevestigd. Vanuit die functie was hij geknipt om tot het oprichtende bestuur toe te treden. Hij had immers zicht op het lopend onderzoek, maar ook op de verschenen publicaties over Zwolle.

Jan had als bestuurslid de portefeuille van het *Zwols Historisch Jaarboek*, dat in de beginjaren naast het – toen nog eenvoudig uitgevoerde – tijdschrift bestond. Als hoofd- en eindredacteur kweet hij zich samen met mederedacteur Pieter Lettinga uitstekend van de taak om een gevarieerd, interessant en wetenschappelijk verantwoord Jaarboek te maken. Dat was niet eenvoudig, omdat deadlines en financiën niet altijd parallel liepen met de ambities van de vereniging. Jan bleef echter nuchter en relativerend onder die soms uiteenlopende belangen.

In 1986 werden Jans werkzaamheden voor het Gemeentearchief deels afgebouwd. Hij ging ook op het Stadhuis werken bij de bibliotheek aldaar. Later stapte hij helemaal over en nam afscheid van bestuur en redactie. Hij vond dat hij aan zijn verantwoordelijkheid als bestuurslid en eindredacteur onvoldoende invulling meer kon geven. Wel bleef hij nog jarenlang, tot dit systeem werd afgeschaft, bezorger in Spoolde en de Veeralleebuurt van het *Zwols Historisch Tijdschrift*; weinig leden van de vereniging zullen het tijdschrift sneller in de bus hebben gehad dan degenen die in zijn rayon woonden.

Jan Borst (*Particuliere collectie*)

Op het Stadhuis kwam ik Jan vanaf 1994 regelmatig tegen, aangezien hij de raadsvergaderingen notuleerde. Dat deed hij met grote nauwgezetheid. Als archivist kende hij immers het belang van een juiste, betrouwbare verslaglegging. Dat neemt niet weg dat hij tijdens de stormen die in een raadsvergadering konden woeden, de rust zelf was en achteraf met een relativerend woord zijn commentaar gaf.

Nog maar kort geleden bleek dat hij kanker had. Ook daarop reageerde hij nuchter. Hij ging de behandeling aan en zou wel zien wat er van kwam. Dat laatste is niet meer gebeurd, omdat hij plotseling overleed aan complicaties van zijn behandeling.

Jan was een betrouwbaar en nuchter mens, die altijd klaar stond om een ander te helpen, ook in de privésfeer. Hij was bovendien aimabel in de omgang en prettig om mee samen te werken. De historische wereld in Zwolle heeft van zijn kennis kunnen profiteren en de ZHV mag hem dankbaar zijn voor zijn inzet voor de vereniging.

Mededelingen

Erfgoedplatformavonden in Zwolle:

19 november 2015: Een toekomst waarborgen

Spreker: Jan van de Wetering. De ondernemende families Van Sonsbeeck en Van Voorst tot Voorst brachten in de negentiende en twintigste eeuw landgoed Den Alerdinc II tot bloei, maar namen ook deel aan de turbulente gebeurtenissen van hun tijd; in Zwolle, in Overijssel en in Den Haag (eerste kabinet Thorbecke).

Organisatie: Zwolse Historische Vereniging, Locatie: Historisch Centrum Overijssel Aanmelden: contacthco@historischcentrumoverijssel.nl

11 december 2015: Van beerput tot stadspomp

Wat zegt een beerput over het afval van de elite en van de gewone man vanaf de late Middeleeuwen? En wat zeggen de stadspompen en museale objecten over de geschiedenis van het huishouden en het drinkwater? Welke invloed hebben drinkwater en hygiëne gehad op de gezondheid in de stad? Monumentenzorg en Archeologie van de gemeente Zwolle en het Stedelijk Museum Zwolle nemen u mee op een reis over Zwolse leefgewoonten en hygiëne. Met muzikale medewerking van Artez.

Organisatie: Monumentenzorg en Archeologie gemeente Zwolle, SMZ
Locatie: Waanders In de Broeren. Aanmelden: www.waandersindebroeren.nl

Tentoonstelling SMZ:

Dit is onze stad! Zwolle in de jaren '50 en '60

25 september tot en met
25 oktober 2015

Beleef de jaren vijftig en zestig opnieuw in deze fototentoonstelling, een samenwerkingsproject van het Historisch Centrum Overijssel en het Stedelijk Museum Zwolle.

Auteurs

Dr. Piet Bremer (1956) is werkzaam als bioloog bij de provincie Overijssel. Recent heeft hij studies gepubliceerd over het Middeleeuwse Braambos in het kerspel Paasloo, over eeuwenoude bossen in Twente en oude bomen in de gemeente Zwolle. Het artikel is op persoonlijke titel geschreven.
Contact: pietbremer@planet.nl

Jaap Hagedoorn (1960) studeerde geschiedenis. Hij is tegenwoordig werkzaam bij een zorgorganisatie in Utrecht.

Wim A. Huijsmans (1948) was jarenlang als archivaris verbonden aan het Gemeentearchief Zwolle en na de fusie aan het Historisch Centrum Overijssel. Hij is nu als vrijwilliger betrokken bij diverse historische projecten.

Marcel Overbeek (1955) is bibliothecaris. Hij houdt zich bezig met industrieel erfgoed, bedrijfsgeschiedenis en fotografie. Sinds 2004 is hij voorzitter van de Werkgroep Zwols Industrieel Erfgoed.

Willem van der Veen (1932) werkte jaren als journalist (kunstredacteur) voor de *Zwolse Courant*. Daarnaast schreef hij onder meer jubileumboeken, theaterproducties, dichtbundels en vier delen *Zwolle in de achteruitkijkspiegel*. Van der Veen publiceert met vaste regelmaat in het *Zwols Historisch Tijdschrift*.

Jan van de Wetering (1947) is werkzaam als tekstschrijver. Hij publiceerde onder meer de boeken *Vergeten levens* (2001), *Hoe schrijf ik geschiedenis* (2004), *De Zwolse canon* (2008) en zeer recent *Een toekomst waarborgen* (2015). Van zijn hand verschijnen ook regelmatig artikelen in het *Zwols Historisch Tijdschrift*.

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden. Tegen overlegging van uw factuur (samen met uw legitimatiebewijs) heeft u tevens gratis toegang tot het Stedelijk Museum Zwolle.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

Annèt Bootsma-van Hulten, eindredacteur,
Lydie van Dijk, Wim Huijsmans, Frank Inklaar, Harry Stalknecht,
Steven ten Veen, Jan van de Wetering

Redactieadres

Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle
E-mail: annetbootsma@home.nl

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

Henja van Nieukerken, voorzitter
Steven ten Veen, secretaris
Hilbert van der Zwaag, penningmeester
Jan Gulikers, Jan Kam

Website

www.zwolsehistorischevereniging.nl

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging

Steven ten Veen, telefoon 038 4537299
Postbus 1448, 8001 BK Zwolle
E-mail: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Ledenadministratie en contributie ZHV

Adreswijzigingen: via e-mail zhv@mijntijdschrift.com of
telefonisch 088 22667676
Opgave nieuwe leden: via www.zwolsehistorischevereniging.nl

Opzeggingen: vóór 1 oktober lopend kalenderjaar

Tarief lidmaatschap	25 euro per jaar
Bankrekening	NL46 INGB0005570775 tnv. Zwolse Historische Vereniging

Vormgeving, opmaak en druk ZHT

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)
Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog
Opmaak: Different Design Deventer
Druk: EPOS PRESS, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging
Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie, scan, microfilm of op welke
wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

GLAS-IN-LOOD

ONTWERPEN VAN
TRADITIONEEL TOT MODERN

RESTAURATIE

CONSERVATIE

BRANDSCHILDEREN

ADVIES

VOOR PARTICULIER
BEDRIJVEN, INSTELLINGEN
& KERKEN

LID OVG
GLAZENIERSVERENIGING TE GOUDA

ATELIER

OUD ITTERSUM

GLAS-IN-LOOD | NIEUW & RESTAURATIE

NIEUWE DEVENTERWEG 31
8014 AC ZWOLLE TEL.(038) 4656095
WWW.OUDITTERSUM.NL

Het Vrouwenhuis

ZWOLLE

Rondleiding op afspraak

038 422 48 23

www.vrouwenuiszwolle.nl

Voorstraat 46, 8011 ML Zwolle

historisch
centrum
overijssel

> stadsarchief
van Zwolle

www.historischcentrumoverijssel.nl

ÈPOS | PRESS

De kunst van het drukken

ÈPOS | PRESS FARADAYSTRAAT 17 8013 PH ZWOLLE T +31(0)38 4673 450
INFO@EPOSPRESS.COM WWW.EPOSPRESS.COM